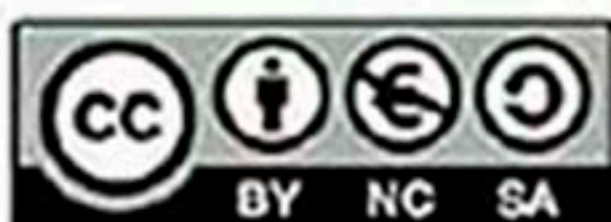

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

սրահանել և տարածել նյութը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեջբերել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

հարց

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ
ԹԻԻ 2

ԲՆԻԿ ՆԱԽՆԻՔ ՀԱՅՈՑ

ԳՐԵՑ
Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1922

ԽՕՍՔ ՄԸ ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՍ

Խօսքս ՔԵԶԻ՛ է, ընթերցող, ո՛վ որ ես: Եթէ անկեղծօրէն կը հաւատաս թէ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՍ միջոցաւ արտայայտուած ճշմարտութիւններ պիտի կրնան փրկաւէտ դեր մը կատարել յառաջիկայ Հայկական Վերաշինութեան ճակատագրական խնդիրներն լուծելու համար որդեգրուելիք մեր ազգային քաղաքականութեանց մէջ՝ դրական օժանդակութիւնդ նուիրէ յօգուտ հրատարակութեանց տարածման:

Դրամական նուիրատուութիւն չեմ ահնկալեր քեզմէ: Կ'ահնկալեմ միայն որ ՔՆԵՍ այս հրատարակութիւններս նախ՝ ԴՈՒ ԱՆՁԱՄԲ: Երկրորդ՝ անոնցմէ ստացած մասուոր լուսաւորութեանդ մասին ՊԱՏՄԵՍ ուրիշներուն եւ անոնց հասցէներն ԱՆՄԻ-ՋԱՊԷՍ ՂՐԿԵՍ ԻՆՁ: Եւ երրորդ՝ գոնէ մէյ մէկ օրինակ ՆՈՒԻՐԵՍ անոնցմէ, որ ղրկուին Հայ՝ ղեկավար անձնաւորութեանց, ինչպէս նաեւ Հայ կղերականաց, ուսուցչաց ու որբանոցի եւ դպրոցի բարձրագոյն կարգերու աշակերտաց: Մատենաշարիս տարածմանն համար ՔՈՒ նուիրած այս կարգի աջակցութիւններուդ շնորհիւ է միայն որ պիտի կարողանամ ղիտական միակ ապահով եւ վստահելի ճշմարտութեանց առաջնորդող ձայնը հնչեցնել Հայութեան մտքին ու սրտին:

Խօսքը փակդ է, այժմ, ընթերցո՛ղ:

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

934 SAFFORD AVE.
FRESNO, CAL.

ԲՆԻԿ ՆԱԽՆԻՔ ՀԱՅՈՑ

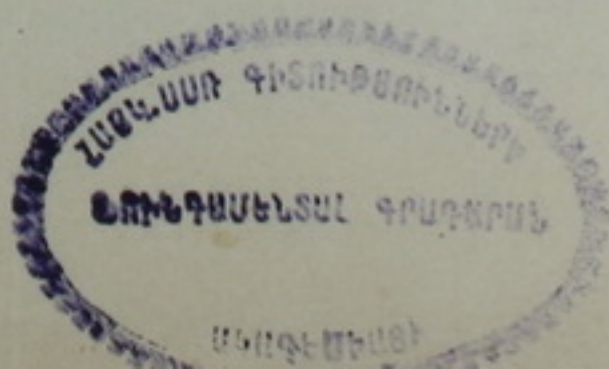

Գրեց

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

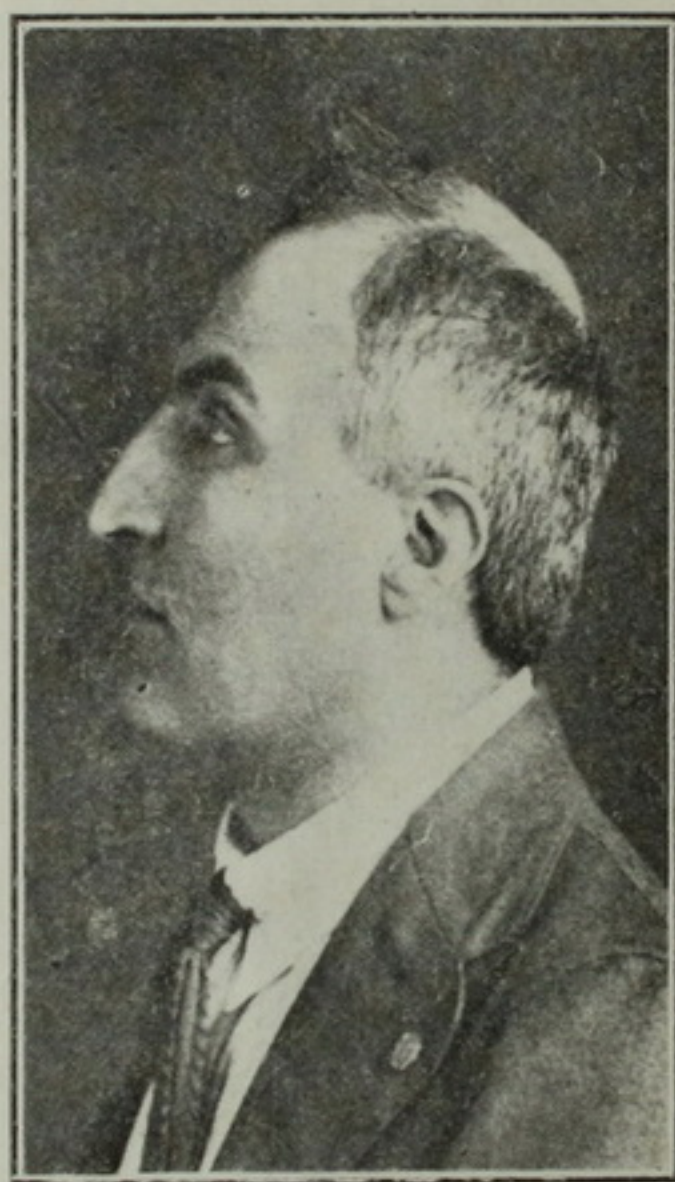
1922

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՍՊԱՐԷՉ»Ի, ՖԻԷՋՆՑ, ՔԱՂ.

Պատկեր 1
Քեփտացի բազալտի մը

Պատկեր 2
Ատուր Եղորայեան

Պատկեր 3

Թէփէի Մեհեանի
վիմաֆանդակ Քետացի մը

Պատկեր 4
Այնթապցի Հայ մը

Բ Ն Ի Կ Ն Ա Խ Ն Ի Ք Հ Ա Յ Ո Յ

Ա.

ՔԵՏԱՅԻՔ ՈՒ ՀԱՅՔ

Դիտեցէք զիմացի էջին վրայի երկու պատկերներն: Առաջինը (պատ. 1)՝ պատկերն է վիմաֆանդակի մը, որ գտնուեցաւ վաղեմի Քետացւոց մայրաքաղաքի պարսպին գլխաւոր դրան վրայ: Երկրորդը (պատ. 2)՝ Ֆրէզնոյարնակ Պ. Ատուր Եաղուպեանի լուսանկարն է: Առաջինը կ'ենթադրուի ըլլալ վիմաֆանդակը Քետացի այն ռազմիկ թագաւորին, որ այժմու Եոզկաթ քաղաքին մօտերն գտնուող Պողազ Քէօյի մայրաքաղաքէն՝ կ'իջխէր Քետական մեծազօր կայսրութեան վրայ, և որու օրով շինուեցան պարիսպները քաղաքին: Մօտաւորապէս 3,500 տարիներու անջրպետ մը կը գտնուի մեր պատկերներուն ներկայացուցած անձանց ապրած ժամանակներուն միջեւ:

Բայց տեսէ՛ք, ի՞նչպիսի նշանակալից նմանութիւն մը կը յայտնաբերեն Քետացի ռազմիկ թագաւորին և մեր Այնթապցի Եաղուպեան բարեկամին ՔԹԵՐԸ: Երկուքն ալ կտուցի ձեւ են առած՝ իրենց վերին եզրերուն մէջտեղերն ձեւացած կորագիծ

եղևէջին շնորհիւ : Այս իսկ պատճառաւ «արծուեռունգն» կը կոչուին այսպիսի կտուցաձեւ կոր քիթ ունեցողներն :

Պատահական բան մը չէ Քետացւոյ մը և Հայու մը քթերուն միջեւ տեսնուած այս եղական նմանութիւնը : Այս էջին ճակատն զետեղուած երկու պատկերներն կը ներկայացնեն Քետացի իշխանի մը (պատ. 3) և քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ ապրող Այնթապցի Հայու մը (պատ. 4) դէմքերն՝ բաղդատութեան համար քով քովի դրուած : Դիմագծային նմանութիւնը կատարեալ է այս երկուքին միջեւ : Այնպէս որ, Ամերիկացի նշանաւոր հընախօս-պատմաբաններէն Փրօֆ. Պրէսդըտ չվարանիր կատարեալ վստահութեամբ սա տողերն դրել այս զոյգ պատկերներուն ներքեւ. «Վաղեմի Քետացի մը և իր արդի Հայ սերունդէն անհատ մը :» Քետական դիմաքանդակը զարմանալիօրէն կը նմանի, կը դրէ Փրօֆ. Պրէսդըտ, Հայոց դիմագծութեան՝ որոնք տակաւին կ'ապրին Քետացւոց երկրին մէջ : Եւ կը յարէ. «Քետացւոց զօրեղապէս արծուային և ցցուն քիթը ժառանգուեցաւ նաև Միջերկրականի արեւելեան եզրագաւառներն բնակող Սեմական դրացիներէն, մէջն հաշուելով Քանանացիները (10, էջ 240) :

Նախնի Եգիպտացւոց հետ առևտրական և պատերազմական յարաբերութեանց մէջ էին Քետացիք շարունակ, որոնց բազմաթիւ նկարներն այսօր անեղծ պահպանուած կը գտնուին Եգիպտական Մեհեաններու և գերեզմանոցներու պատերուն վրայ : Եգիպտացի վարպետ արուեստագէտներու նկարած Քետական բոլոր այս դիմապատկերներուն մէջ հասարակաց է կտուցաձեւ քիթը : Իսկ Հայերուս դիմագծութեանց ամենէն հարեանցի բնութիւնն անգամ կը բաւէ ցոյց տալու թէ՛ արծուեռունգն Հայեր ի՞նչպէս թուական դերակշռութիւն մ'ունին ուղղաձիգ քիթ ունեցող Հայերու վրայ : Կ'եզրակացնենք, ուրեմն, թէ՛ նեղ, բարձր, ու արծուային են ստուար մեծամասնութեան քթերն արդի Հայութեան ու Եգիպտոսի նկարիչներէն մեզ հասած Քետական բազմաթիւ պատկերներուն :

Ուշագիր դիտողութեամբ՝ ուրիշ եղական նմանութիւն մըն ալ կը տեսնենք մեր Քետական ու Հայկական պատկերներուն միջեւ. — Կլոր գլուխ են ամենն ալ : Հոս փոքրիկ բացատրութիւն մը տալ անհրաժեշտ է, գլխաձեւի մասին գործածուած մի քանի բառերու իմաստն պարզելու համար :

Երբ կլոր գլուխ կը կոչենք մէկը՝ կը հասկնանք թէ, վերէն դիտուելով, բոլորակի մօտիկ ձևով մը կ'երևի անոր գլուխը : Կամ ուրիշ բացատրութեամբ՝ եթէ երկաթ թել մը բոլորենք անոր գլխուն շուրջ, ականջներուն վերեւէն, յաւէտ բոլորակի մօտ ձեւ մը կ'առնէ երկաթ թելը քան թէ հաւկթի ձեւ : Յայտնի է թէ լայն է նաև կլոր գլուխը, այսինքն՝ բաղդատարար լայնարձակ է

անոր երկու ականջներուն միջեւ գտնուած ուղիղ գծով հեռաւորութիւնը: Դարձեալ, հարկաւորապէս կարն է նաեւ կլոր գլուխը, այսինքն՝ բաղդատարար կարճ է անոր ճակտին ու ծոծրակին միջեւ գտնուած ուղիղ գծով հեռաւորութիւնը: Այս բացատրութիւններէն յետոյ՝ այլեւս չփոթութեան տեղի չմնար. ամեն կլոր գլուխ՝ լայն է ու կարճ միանգամայն: Միենոյն ձեւը կը նշանակեն՝ կլոր գլուխ, լայն գլուխ կամ կարն գլուխ ասացուածներն: Հոս «կարճ» բառը ոչ մէկ յարաբերութիւն ունի ականջին և գլխու գազաթին միջեւ եղող ուղղահայեաց հեռաւորութեան հետ: Բարձր գլուխ կը կոչենք այն գլուխներն որոնց ականջներէն վեր դէպի գազաթ կը բարձրանայ երկար գլուխ մը: Այնպէս որ, գլուխ մը կրնայ խիստ կարճ և միանգամայն խիստ բարձր ըլլալ:

Դիտեցէ՛ք, այժմ, պատկերները: Համեմատաբար խիստ կարճ են անոնք և խիստ բարձր միանգամայն: Արդարեւ, Փրօֆ. Լուչան, որ հնախօսական և մարդաբանական հետախուզութիւններ ու գլխաչափումներ կատարած է Փոքր Ասիոյ մէջ և աւելի քան 30 տարիներ զբաղած է մեր երկրի ցեղաբանական խնդիրներովն, հետեւեալ չափազանց վստահ յայտարարութիւններն ըրաւ՝ Հըքսլիի ի յիշատակ հաստատուած դասախօսութեան մը ընթացքին: Սօսելով Քետական քանդակներու մասին՝ «Ունինք բաւական քուով փանդակներ», ըսաւ այս Գերման պատկառելի հեղինակութիւնը, «եւ բոլոր ասոնք, ասոնց մէկ հատ բացառութեան, ցոյց կուտան մեզ բարձր ու լայն գլուխներ և մեր արդի լայնգլուխ խմբին յատկանշական քերն:» Իսկ խօսելով Հայոց մասին՝ ըսաւ. «Արեւմտեան Ասիոյ մէջ ուրիշ որեւէ մեծատարած ժողովուրդէ աւելի, Հայեր՝ ունին մեծապէս լայն և ծայրաստիճան բարձր գլուխ ու եզակակիորէն նեղ և բարձր քիթ, ինչպէս նաեւ տափակ ծոծրակ»: Եւ Փոքր Ասիոյ մէջ հարիւրաւոր մարդոց վրայ մարդաչափական քննութիւններ կատարող Գերման հեղինակին այս վերջի դիտողութիւնը՝ կ'առաջնորդէ զմեզ Քետական ու Հայկական երրորդ հասարակաց յատկանիշի մը նկատումանը (35, տարի 1914):

Բայց դեռ այս կէտին չյառաջացած՝ մի քանի պատկերներով լուսարանենք ցեղային ինքնորոշման ամենագլխաւոր մէկ յատկանիշն կազմող գլխաձեւի տարբեր տիպերն:

Քեսապցի կիրակոս անուն Հայու մը կողմնակի առնուած պատկերն է առաջինը (պատ. 5): Դիտեցէ՛ք թէ որչափ կարն է անոր գլուխը և միանգամայն որչափ բարձր: Մարդաբաններու կողմէ «Արմենական» կոչուած տիպին գլխաձեւը ցցուն կերպով կը յայտնուի մեր այս հայրենակցին պատկերին վրայ: Հայկական տիպը պայծառօրէն ներկայացնող այս պատկերին քով կը

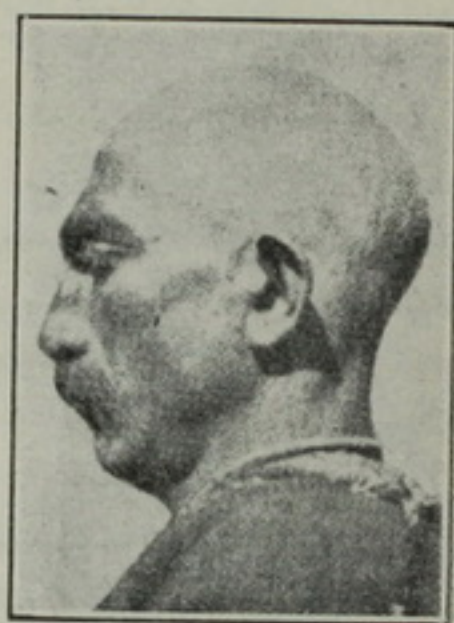
դնենք Սեմական տիպը յստակօրէն ներկայացնող Պաղտատի կողմերէն Պետուինի մը կողմնակի առնուած լուսանկարը (պատ. 6) : Կը տեսնէ՞ք թէ Հայկական գլխածեւէն բաղդատաբար որչափ աւելի երկար է Սեմական այս գլխածեւն և միանգամայն որչափ ցած : Բաղդատեցէ՛ք այս երկուքին հետ՝ Արիական կամ Հիւսիսային տիպ ներկայացնող Քուրդի մը պատկերն (պատ. 7) : Տեսէ՛ք, ինչպէ՛ս երկար է Նեմրուտ Տաղի բնակիչներէն Բագօ անուն այս Քուրդին գլուխը՝ Պետուինին գլխուն նման, բայց միանգամայն ինչպէ՛ս բարձր է՝ մեր հայրենակից Կիրակոսի գլխու բարձրութեան մօտիկնալու աստիճան :

Պատկեր 5
Քէսապցի Կիրակոս

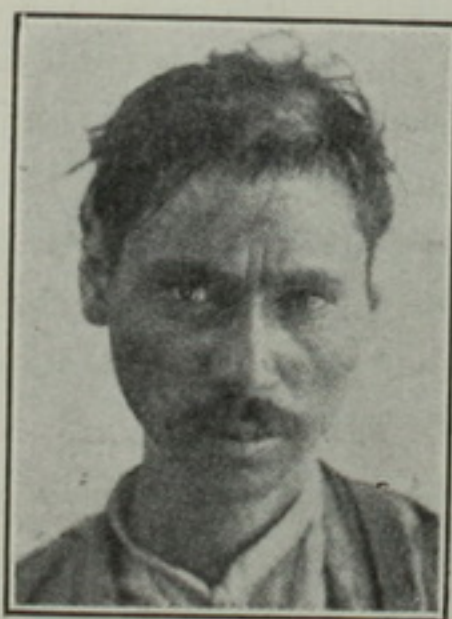
Պատկեր 6
Պետուին մը

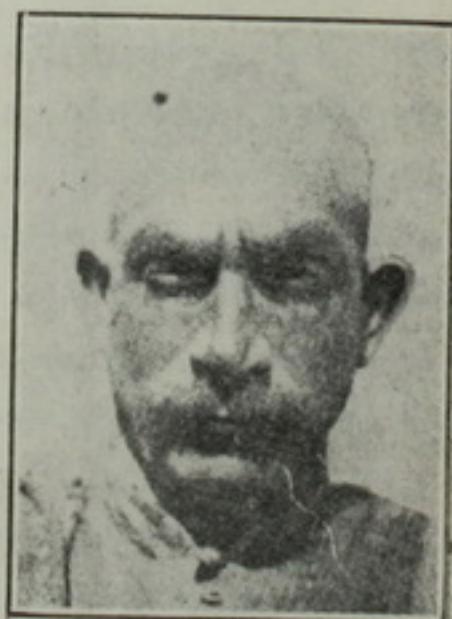
Պատկեր 7
Քիւրտ մը

Պատկեր 8

Պատկեր 9

Պատկեր 10

Հայկական, Սեմական և Արիական ցեղերու այս երեք ներկայացուցիչներուն գիմնացէն առնուած պատկերներն ալ կը գետեղենք հոս (պատ. 8—10) : Իւրաքանչիւրին դէմքը բաղդատե-

ցէք, այժմ, միևնոյն անձին կողմնակի առնուած վերի պատկերին հետ: Թէև մեր հայրենակից Կիրակոսին գլուխը այնքան յարմար չէ իրրեւ Հայկական լայն գլուխ ձեւին նմոյշ, և սակայն՝ անոր լայնքը համեմատելով երկայնքին հետ, կը գտնենք որ բազմատարար աւելի լայն է ան քան որ են գլուխները Պետուինին կամ Քուրդին: Քետական կամ Արմենական գլխաձեւն, այսպէս, աննման Սեմական ու Արիական գլխաձեւերուն՝ լայն է, կամ՝ որ նոյնն է՝ կարն է, կլոր է: Իսկ նման Արիականին և աննման Սեմականին՝ Արմենական գլխաձեւը բարձր է:

Հիմա յառաջանանք Արմենական գլխաձեւին երրորդ ինքնորոշող յատկութեան նկատառմանը:

Դիտելով մեր Հայ հայրենակիցներու պատկերներն ուշիւ՝ կը գտնենք որ տափալ է անոնց գլուխներուն յետսակողմը: Նայեցէ՛ք Եաղուպեանի գլխուն (պատ. 2), նշանակելի չափով տափալ է անոր յետսակողմը: Նայեցէ՛ք Այնթապցի մեր հայրենակցին (պատ. 4), զոր 1883ին լուսանկարեց Փրօֆ. Լուչան, անոր ծոծրակէն դէպի գլխուն դադաթը կարծես պատ մըն է որ կը բարձրանայ, փոխանակ հաւթի նման դուրս ուռած ըլլալու: Իսկ մեր Քիլիսցի հայրենակից Կիրակոսի ծոծրակն պատի պէս շիփ շիտակ վեր բարձրանալու տեղ՝ մինչև անգամ բլուրի կողերուն նման դառիվեր դէպ յառաջ կը հակի: Այս տեսակ յետսակողմէն տափալ գլխաձեւը տափալ ծոծրակ կոչած են մարդարանք:

Հայոց և ցեղակից մի քանի փոքրագոյն ժողովրդոց գլխու յետսակողմեան այս տափակութիւնը այնչափ ծայրայեղ է որ շատեր կասկածած են թէ՛ օրօրոցին մէջ երախաներն կոնակի վրայ կապուած պառկեցնելէն տափակցած կրնան ըլլալ անոնք: Փրօֆ. Լուչան հարիւրի չափ երախաներ քննեց իրենց օրօրոցներուն մէջ և չգտաւ այսպիսի կարելիութիւն մը: Եւ արդէն մեր վերի պատկերներն ալ պերճախօս վկաներ կը հանդիսանան այս մասին: Կը տեսնէ՞ք ինչպէս դուրս ուռած են թէ՛ Քուրդին և թէ՛ Պետուինին գլխու յետսակողմերն, մինչ տափակ են մեր երեք հայրենակիցներուն ալ գլխու յետսակողմերն: Ապրելակերպի, երախայից կապոցներու ի՞նչ խոշոր տարբերութիւններ կան Հայոց և իրենց դրացի հարազատ Քրդաց կամ Արաբաց միջեւ, որ տափակնան առաջնոց յետսակողմեան ոսկորներն, իսկ դէպի ետ ուռած մնան վերջնոցս միևնոյն ոսկորներն: Ամերիկայի մէջ ծնած ու մեծցած տափակ ծոծրակ Հայերն ալ վճռապէս կը ժըխտեն վերի կարծիքը: Այս տողերը գրողին չորս զաւակներն ալ՝ իրեն նման՝ տափակ ծոծրակ են չափով մը, թէև անոնցմէ ոչ մին երախայութեան ատեն կոնակի վրայ կապուած պառկեր է օրօ-

րոցին մէջ: Հետեւաբար, ստիպուած ենք ցեղային յատկանիշ մը համարիլ ծոծրակի այս տափակութիւնն ալ:

Յեղային չորրորդ ինքնորոշ յատկանիշ մըն ալ նկատի առնենք Քետացւոց և Հայոց միջեւ: Թուիս են Հայեր, ինչպէս Թուիս էին վաղեմի Քետացիք: Անշուշտ, նշանակելի համեմատութեամբ բացազոյններ ալ կը դառնուն Հայոց մէջ, ինչպէս կը դառնուէին Քետացւոց մէջ՝ դոնէ Ք. Ա. 1500-ական թուականներէն յետոյ: Բայց թուիս կը կոչենք ժողովուրդ մը, երբ թուիս է անոր ստուար մեծամասնութիւնը: Այսպէս, թուիս են Իտալացիք կամ Ֆրանսացիք և կամ Գերմանացիք՝ թէ և նշանակելի փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն անոնց մէջ բացազոյն մարդիկ: Իսկ՝ ընդհակառակն՝ բացազոյն են Անգլիացիք, թէ և ասոնց մէջն ալ նշանակելի փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն մթազոյնք: Հալէպի մէջ 110 Հայեր դոյնի տեսակէտով քննութեան ենթարկուեցան Տր. Ասատուր Ալթունեանի կողմէն, և անոնց 8 հատն միայն կապոյտ աչք ըլլալ դառնուեցան ու 6 հատն ալ՝ կանաչորակ աչք: Հաւանօրէն այս համեմատութիւնը աչքառու չափերով կը տարբերի Հայկական տարբեր դաւառներու մէջ: Տպաւորութիւնս այն է եղած, օրինակի համար, թէ Կարնոյ Հայոց մէջ աւելի մեծ համեմատութիւն մը կը կազմեն բացազոյնք քան Խարբերդի մէջ: Տիգրանակերտցիք ալ, կարծեմ, այս մասին կը գերազանցեն Խարբերդցիներն:

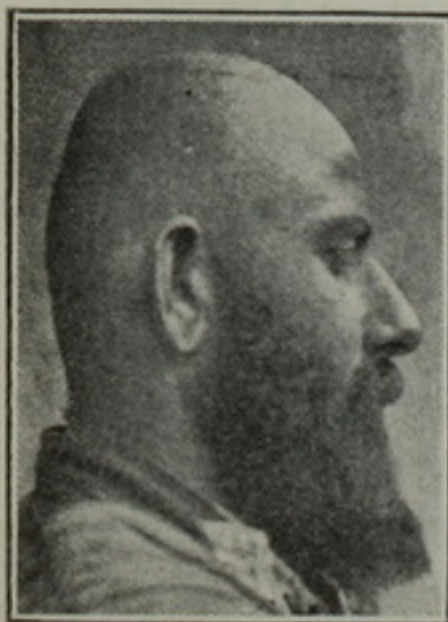
Քետացիք և Հայք կ'ինքնորոշուին, այսպէս, դրացի հին ու նոր այլացեղ ժողովուրդներէ՝ իրենց արծուային քթերովն, իրենց կարճ ու բարձր գլուխներովն, իրենց տափակ ծոծրակներովն և՛ Արիականներէն միայն՝ իրենց թուիս մորթովն ու մութ դոյն աչքերովն և մազերով:

Բ.

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ

Փոքր Ասիոյ ժողովրդոց մէջ Հայերուն միայն յատուկ չեն Քետական այս ինքնորոշ յատկանիշներն: Կան այսօր կարգ մը ժողովուրդներ ալ, որոնց մէջ ցեղային այս յատկանիշներն աւելի մաքրութեամբ կ'երևին քան նոյն իսկ Հայոց մէջ: Քետական յատկանիշ ու դիմազծութիւն կրող այս ժողովուրդներն են՝ Թախս-բանիներ, Պէկթաշներ, Անսարիէյներ (Ֆէլլահ), Գըզըլպաշներ, Եգիտիներ, Տիւրգիներ և Մարոնիքներ: Տաւրոսի և Անտի-Տաւրոսի լեռնազօտւոյն մէջ, որոշ դաւառներու վրայ, համախմբուած այս բոլոր ժողովրդոց մասին՝ մարդաբանական խնամոտ

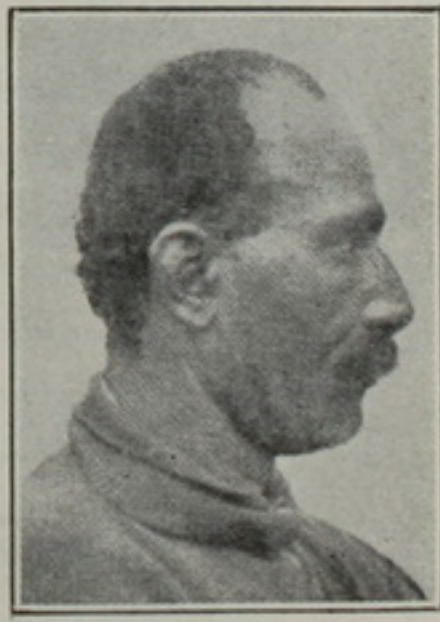
քննութիւններ կատարեց Փրօֆ. Լուչան, և զարմանալիօրէն միակերպ Ֆիզիքական յատկանիշներով օժտուած դտաւ զանոնք ամենն ալ: Մեր դրացի այս ժողովրդոց հասարակաց Ֆիզիքական յատկանիշներն են՝ քիտրակ մորթ, առատ մազ երեսին վրայ, ուղղաձիգ և ոչ-գանգուր մազ, մուր քույս աչքեր, նեղ եւ առ հասարակ արծուային քիթ և խիստ կարն ու բարձր գլուխ: Ֆիզիքապէս տարօրինակօրէն միակերպ են Գրգըլտաշներն ու Եղիտիններ, կ'ըսէ Փրօֆ. Լուչան. առաջիններէն 182 չափահաս մարդիկ ու վերջիններէն 15 հասն՝ մարդաբանական քննութեան ենթարկեցի: Բոլորն ալ լայն գլուխ էին: Գրգըլտաշներու երեք հատը միայն գորշագոյն աչք ունէին. մնացեալք՝ ամենն ալ քիտրակ մորթ, մթագոյն մազ և մուր քույս աչքեր ունէին: Բարձր գլուխ ունէին անոնք: Միայն քանի մը հատին քթերն կրցի չափել. նեղօրոնցն ու խիստ բարձրաքիթ էին անոնք բոլորն ալ: Այսպիսի քթեր ունենալ կը տեսնուէին մնացեալք ևս, քիչ բացառութեամբ: Արարներու մօտիկ դրացնութեան մէջ գտնուող և Արարական ծաղում ունենալ ենթադրուող 54 հատ Տիւրքիներ չափեց Փրօֆ. Լուչան, և կ'ըսէ. «Մէկ հատ մարդ իսկ չգտնուեցաւ անոց մէջ, որուն գլխաչափը Արաքի մը երկար գլուխ չափի սահմաններուն իջնէր: Ամենն ալ կլոր գլուխ էին առանց բացառութեան: Բարձր գլուխ ալ էին ասոնք՝ նման Թախթանիներուն եւ Պէկթաշներուն»: Մարոնիթներու մասին ալ կը վկայէ մեր հեղինակն. «Արևելեան ուրիշ և ոչ մէկ խմբի մէջ աւելի բազմաթիւ մարդիկ կան ամենաբարձր գանկերով և ծայրագոյն տափակութեամբ ծոծրակներով, քան որ կան Մարոնիթներուն մէջ»:

Պատկեր 11
Հապիպ

Պատկեր 12
Նասիպ

Պատկեր 13
Իպրահիմ

Փորձ մասնագէտին կողմէ ի յայտ բերուած համատիպ յատկանիշներու այս դոյութիւնը Հայոց և անոր դրացի ժողովուրդ-

ներէ ոմանց մէջ՝ կրնանք լուսարանել մէկ քանի պատկերներով :

Դիտեցէ՛ք Իսկէնտէրունի մէջ Հապիպ անուն Անսարիյէ կամ Նուսրանիյէ (Ֆէլլահ) անձին սա՛ դէմքը փառաւոր (պատ. 11) . կարճ ու բարձր գլուխ և տափակ ծոծրակ , թէև քիթը չունի կարկառուն կորութիւն : Նայեցէ՛ք Լիբանանէն Նէսիպ անուն Մարոնիթի մը սա՛ դէմքին (պատ. 12) . — Աւելի ցցուն կերպով կարճ ու բարձր գլուխ և տափակ ծոծրակ : Նայեցէ՛ք Պէյրութէն Իպրահիմ Իպնի Սայիտի սա հայատիպ դէմքին (պատ. 13) , որ իր անունէն զատ ոչինչ ունի Արաբական : Հայու մը չափ հարազատ Արմենական տիպ կը կրէ ան . — կլոր կամ կարճ գլուխ , նոյնքան ալ բարձր գլուխ միանդամայն և տափակ ծոծրակ՝ բաւական որոշ արծուային քթով :

Չափազանց կարեւոր և բոլորովին ասպացուցեալ ճշմարտութիւն մը կը յայտնեն մեզ՝ վաղեմի Քեստացւոց և արդի Հայոց ու վերն յիշուած միւս ժողովրդոց ցուցադրած Ֆիզիքական ինքնատիպ ու հասարակաց յատկանիշներն . — ՅԵՂԱԿՅՈՒԹԻԻՆ : Հայոց ցեղային ծագման հարցը գործնականապէս լուծուած է այլեւս : Չկայ այս մասին որեէ տարակարծութիւն հեղինակաւոր մարդաբաններու միջեւ : Նախապատմական դարերէ ի վեր Հայաստանի լեռնադաւառաց մէջ , Տաւրոսի և Անտի-Տաւրոսի բովանդակ տարածութեան և լեռնամիջեան հովտաց վրայ , հետեւեալ ցեղային յատկանիշներով բոլոր ուրիշ ժողովուրդներէ զանազանուող ժողովուրդ մըն է ապրած ու կ'ապրի դեռ . — Մթագոյն , կլոր գլուխ , տափակ ծոծրակ և արծուեոռնի : Լեռնականներու այս ժողովուրդը՝ առաջին անգամ Քեստացի անուամբ յայտնուեցաւ պատմութեան , երբ հիմնեց հին աշխարհն սասանեցնող Քեստական մեծազօր կայսրութիւնը : Յետոյ՝ Ուրարտական և Հայկական անուններով թաղաւորութիւններն հիմնեց ու պահպանեց ընդ երկար : Եւ այսօր , դարերու աշխարհակործան յորձանքներուն մէջէն , կը կանգնի տակաւին՝ իր ցեղային կարելի ամբողջ կուսութեամբն ու կորովովը և իմացական ու բարոյական անգերադանցելի ընդունակութիւններովն :

Պահ մը կանգ առնենք ու որոճանք մարդաբանական այս կարեւոր յայտնութեան վրայ : Հայերս կլոր գլուխ ժողովուրդ մըն ենք : Ֆիզիքական այս յատկանիշով կապուած ենք Կեդրոնական Եւրոպայի Ալպեան լեռնադաւառոյն ամբողջ երկայնքը լեցրնող բնակչութեանց հետ : Գերմանիոյ բնակչութեան աւելի քան կէսն կազմող կլոր գլուխ բաղմութեանց և Իտալիոյ , Ֆրանսայի , Չուիցերիոյ ու Սկովտիոյ ստուարաթիւ կլոր գլուխ ժողովրդոց հետ՝ Հայերս կը պատկանինք ճերմակներու Ալպեան կոչուած ցեղին : Երկար գլուխ է Եւրոպայի հիւսիսային արեւմտեան բնակչութեանց տիրող մեծամասնութիւնը , որ , սակայն ,

բացագոյն է: Երկար գլուխ է Եւրոպայի հարաւային բնակչու-
թեանց տիրող մեծամասնութիւնը որ, սակայն, մթագոյն է:
Ամբողջ Եւրոպայի մէջ Ալպեան տիպ ժողովուրդներն են միայն
կլոր գլուխ, կաղմելով այսպէս ինքնուրոյն ցեղ մը՝ հիւսիսական
կոչուած բացագոյն երկար գլուխներու և Միջերկրական կոչ-
ուած թխագոյն երկար գլուխներուն երկու տարբեր ցեղերուն
միջեւ: Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Հայերս և վերն յիշուած մեր ցեղա-
կիցներն ենք ներկայացուցիչները Ալպեան ցեղին:

Բայց խիստ ինքնորոշ երկու յատկանիշներով կը դանազան-
ուինք Եւրոպայի Ալպեան տիպ ժողովուրդներէն ալ: Արժուե-
ռունզն ենք Հայերս, մինչդեռ ուղիղ երկարող քթեր ունին Եւրո-
պայի Ալպեանք, և տափակ ծոծրակ ենք մենք, մինչդեռ դուրս
ուռած ծոծրակոսկր ունին վերջինք՝ նման հիւսիսական և Միջ-
երկրական ցեղէ ժողովրդոց: Այնպէս որ, Ալպեան ցեղային բա-
ժանման մէջ, ինքնորոշ ու առանձին ցեղային դանազանութիւն
մը կը կաղմենք Հայերս, ինքնուրոյն եմքացեղ մը, Արմենական
տիպը: Անգլիոյ բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնն կաշ-
մող բացագոյնք՝ ցեղային ոչ մէկ դատորոշ տարբերութիւն ու-
նին Սկանտինաւեան կղզիներու բացագոյն ժողովուրդներէն, ոչ
ալ Փոքր Ասիոյ բացագոյն Քուրդերէն: Եւրոպական ոչ մէկ ազգի
բացագոյնք կրնան ինքնորոշ առանձին ցեղ մը կոչել ինքզինք-
նին, ոչ ալ ցեղային որեւէ նշանակելի տարբերութիւն կայ Գեր-
մանիոյ ու Ֆրանսայի և կամ Իտալիոյ կլոր գլուխ Ալպեան ժո-
ղովրդոց միջեւ: Այսպէս չէ, սակայն, խնդիրը Քետացւոց եւ
Հայոց ու Արմենական տիպ միւս ժողովրդոց մասին: Խիստ ո-
րոշ Փիլիքական կարգ մը յատկանիշներով մենք կը տարբերինք
Եւրոպայի Ալպեան տիպ ժողովուրդներէն: Արդէն յիշատակե-
ցինք ամենէն կարկառուն երկու տարբերութիւններն, — արծուե-
ռունգն քիթ և տափակ ծոծրակ: Ասկից զատ՝ մարդաբանական
խնամոտ քննութեանց համաձայն՝ մենք աւելի երկարահասակ,
բարձրագլուխ և մթագոյն ենք Եւրոպայի Ալպեաններէն (24,
էջ 328):

Հարկ է անջնջելի կերպով դրոշմել մեր մտաց վրայ՝ մեզ
համար չափազանց արժէքաւոր այս իրողութիւնը: Յեղային
ինքնուրոյն տիպ մը, երկրադնդիս վրայ ապրող որեւէ ուրիշ ժո-
ղովուրդէ տարբեր ժառանգականութիւն մը, Փիլիքական ու մա-
նաւանդ իմացական և հոգեբանական զատորոշ յատկանիշներ ու-
նինք Հայերս իբրեւ ազգ, որոնց նման յատկանիշներով չէ օժտը-
ւած աշխարհիս վրայ ուրիշ որեւէ ազգի ստուար մեծամասնու-
թիւնը: Անգլիական ազգը բաղկացնող ցեղային երեք տարբերն
ալ՝ Փիլիքապէս և իմացականապէս ու հոգեկանապէս յար եւ նը-

ման են Ֆրանսական և Իտալական ու Գերմանական ցեղային նոյն տարրերուն, բայց Հայ ազգը բազկացնող կլոր գլուխ տարրը նըշանակելիօրէն ԱՆՆՄԱՆ է Եւրոպական որեւէ ազգի կլոր գլուխ ժողովրդոց Ֆիզիքական և հոգեկան յատկանիշներուն: Այս ընդարձակ երկրագնդիս երեսը այն բացառիկ ազգն է Հայը, որու տիրող մեծամասնութիւնը ցեղային ինքնուրոյն դանազանութիւն մը կը կազմէ: Եւ, ո՛վ հրաշափառ իրականութիւն, Ֆիզիքական բոլոր այն յատկանիշներն որոնցմով Հայը կը տարբերի Եւրոպայի կլոր գլուխ ժողովուրդներէն — աւելի նեղ ու բարձր քիթ, աւելի բարձր հասակ և աւելի թուխ մորթ — խորհրդանշաններն են աւելի բարձր իմացականութեան, աւելի կորովի գործունէութեան և աւելի անընկճելի տոկունութեան: Ասոնք ալ, ըստ Անգլիացի մեծանուն գիտուններէն Ֆրանսիս Կէլթընի, երեք անհրաժեշտ պայմաններն են բարձրագոյն յաջողութեան: Ֆիզիքական և հոգեկան յատկանիշներու զուգընթացութեան և անոնց ծնունդ տուող ներքնագոյ ուժերուն մասին ընդարձակօրէն գրած եմ «Ծագումն ու նկարագիր Հայ ազգին» անուն երկիս մէջ, որու ընթերցումը կը յանձնարարեմ ամեն Հայու:

Հնախօսական պեղմանց յայտնութիւնք և պատմական կարգ մը արձանագրեալ իրողութիւնք կը միանան հաստատել թէ՛ Փոքր Ասիոյ ու Միջագետքի և Պարսկաստանի ու Հայաստանի մէջ, Սեմական ու Արիական ցեղերու մուտք գործելէն շատ առաջ, կ'ապրէր բարձր ու կլոր գլուխ, տափակ ծոծրակ, արծուեռունդն ու թխադէմ ցեղ մը, որու հարազատ սերունդն ենք Հայերս ու մեր արիւնի եղբայրներն են Գրգըլյաշներն ու Եգիպտիները, Մարոնիթներն ու Անսարիյէներ, Տիւրքիներն ու Պէկթաշներ: Եւ պատմութեան մէջ առաջին անգամ Քետացի անուամբ յայտնուող այս ցեղին հարազատ դաւակներն, ԱՅՍՕՐ ալ ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմեն Արարատէն ի Միջերկրական երկարող Տաւրոսեան ընդարձակ լեռնազաւառաց բնակիչներուն, ինչպէս կը կազմէին Քարէ Դարաշրջանէն սկսեալ՝ մինչեւ Քետական և Ուրարտական ու Հայկական իրերայաջորդ թաղաւորութեանց շրջաններուն անընդմիջաբար և միշտ: Դարձեալ, Արմենական ժողովրդոց այս եղբայրակցութիւնն է՝ ՄԻԱԿ ՈՒ ՄԻԱԿ ժառանգորդն ու ներկայացուցիչը վաղեմի մեծապանծ Քետացւոյն:

Այս իրողութեան կը մատնանշէ Օքսֆորտ Համալսարանի պատմութեան փրօֆէսորներէն Ճ. Լ. Մայըրս, իր Պատմութեան Արշալոյսը գրքին մէջ, երբ զուտ ցեղաբանական տեսակէտէն նայելով խնդրոյն վրայ՝ կը գրէ.

«Նոյն իսկ Եւրոպացւոց, Փոխգիացւոց, Գաղատացւոց, Մի-

Ջերկրականի Յունաց և Կեղերոնական Ասիայէն եկող Մոնկոլներու պատմական բաղմաթիւ արշաւանքներէն և բնակչութեանց վերահաստատումներէն յետոյ, Փոքր Ասիոյ բնակչութիւնք կը պահանեն յատկանիշներն Ալպեան տիպին (Արմենական), որ բնիկներն էին ամբողջ լեռնային գօտւոյն: Եւ Փոքր Ասիոյ լեռնային եղրադաւառներն, որ կը միանան Լիւկիոյ, Հայաստանի և Հիւսիսային Սուրիոյ, կը պարունակեն աւելի մաքուր տիպերն այս ցեղին» (37, էջ 150):

Անգլիացի այս մեծանուն հեղինակին դիտական անկողմնաւիշակ վկայութեամբ, ուրեմն, Արմենական բնիկ ցեղին սերունդներէն կը բաղկանայ նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ բնակչութեանց տիրող մեծամասնութիւնը: Բայց ինչ որ մեզ համար աւելի նշանակալից է՝ Փրօֆ. Մայրբուի ա'յն յայտարարութիւնն է թէ Անատոլիոյ արեւելակողմեան և Սուրիոյ հիւսիսակողմեան լեռնադաւառներէն սկսեալ դէպ արեւելք տարածուող լեռնադաւառային լայն գօտւոյն բնակչութեանց Մէ'ջ կը տիրէ մաքուր տիպն այն ցեղին զորս Արմինոյտ կը կոչեն Եւրոպացի մարդարանք, պարզապէս որովհետեւ արդի Հա'յն է ամենէն ծանօթ ներկայացուցիչը այս բնիկ ցեղին: Մենք ալ, հետեւելով Եւրոպական այս անուանակոչութեան, զուտ ցեղաբանական խմաստով՝ Արմենական կոչեցինք Ալպեան ցեղին ինքնորոշ այն ստորաբաժանումը, որ կը բաղկանայ Հայերէն և վերն ակնարկուած մեր համարին գրացիներէն:

Գ.

ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՅԵՂԻՆ

Ամանոս լերանց արեւելակողմը, Այնթապէն հաղիւ մէկ օրուան ճանապարհ հեռի դէպ արեւմուտք, դաւառ մը կայ մեզ համար խիստ չահեկան, որ իր մէջ կը բովանդակէ մի քանին Քետական ամենանշանաւոր յիշատակարաններէն: Մեր նիւթին հետ անմիջական կապակցութիւն չունի քննութիւնը Զէննիրլի և Սախըր Կէօզիի հողաբլրոց պեղումներէն ի լոյս բերուած պալատի պարիսպներու, Առիւծի և Սփինքսի քանդակներու հնախօսական այն թանկարժէք առարկայից, որոնք շատ բաներ կը պատմեն Քետացի մեր բնիկ նախահարց ճարտարապետական ու քանդակագործական արուեստից մէջ ունեցած դարգացման մասին: Մենք նկատի պիտի առնենք միայն Սախըր Կէօզիի հողաբլուրներէն միոյն վերէն վար մինչև յատակն յառաջ տարուած պեղման մը տուած արդիւնքը:

Լիւլըրփուլի Հնախօսական Արշաւախումբը, 1908ին, փորձեց այս տեղի հողաբլուրն փորել մինչև բնական յատակն, որպէսզի՝

եթէ կարելի էր՝ հասկնար թէ որչափ հին ժամանակներէ ի վեր բնակութիւն հաստատուած կրնար ըլլալ անոր վրայ: Փանուեցաւ որ արուեստական էր ամբողջ հողարլուրը, կազմուած ըլլալով յաջորդաբար նոյն տեղւոյն վրայ ապրող բնակչաց աղբերէն: Անոր խոնարհագոյն խաւերուն մէջ գտնուեցան գայլախաղէ կոշտ գործիքներ ու խեցեղէն սե ներկուած անօթներ: Աւելի վերնագոյն խաւերուն մէջ, առանց շարունակութիւնը որեւէ տեղ խրդուելու, հետզհետէ կը շառնային նոր ոճով ներկուած խեցեղէններ, որոնք տեղական խեցեղործութեան արուեստին զանազան փուլերն կը ներկայացնէին: Հասնելով պալատի պարսպաց հիմերն պարունակող աւելի վերնագոյն խաւին՝ ցանցառակի միայն կը գտնուէին ներկուած խեցեղէնք, և ասոնք ալ վերջին եզակի արուեստին հետ աւելի որոշ յարաբերութիւններ ցոյց կուտային: Աւելի քան 2,000 խեցեղէն անօթներու մնացորդներ գտնուեցան այս հողարլուրոյն մէջ, որոնք անյիշատակելի դարերէ ի վեր թաղուած կը մնային իրենց ժամանակակից աւերակոյտի խաւերուն մէջ:

Տարակոյս չկրնար ըլլալ թէ նոր Քարէ դարաշրջանէն ի վեր տեղական ժողովուրդ մըն է ապրած այս գաւառաց մէջ անընդմիջաբար և առանց տեղի տալու բոլորովին նոր որեւէ տարրի աւջեւ: Այնչա՛փ շարունակական աստիճանաւորմամբ և յաջորդական դարգացմանց շարքով իրարու կը յաջորդեն աւերակոյտի խաւերն: Եւ Ք. Ա. 3,000ին՝ արդէն իսկ պղինձ կը գործածուէր Փոքր Ասիոյ մէջ, որով գալախաղի հնախօսական առարկաներ միայն պարունակող խաւերուն կազմութիւնը ա՛լ աւելի հնագոյն ժամանակաց մէջ տեղի ունեցած կրնայ ըլլալ:

Քետական աշխարհի սիրտը կը թափանցենք երբ Կիլիկեան այս արեւմտեան գաւառներէն գէպ արեւելք յառաջանանք, գէպի Մարաշ, գէպի Մալաթիա: Այս երկու քաղաքներուն մէջ գըտնըւած հնախօսական առարկայք՝ հաստատուած են արդէն թէ Քետացիներու ամենէն կարեւոր կեդրոններն կը բաղկացնեն ասոնք կանխագոյն ժամանակաց մէջ: Լիվրտիուլի Համալսարանի հրնախօսութեան փրօֆէսորներէն Ճան Կարսթանք, որ հնախօսական ընդարձակ պեղումներ և քննութիւններ կատարեց Փոքր Ասիոյ մէջ 1908ին և որու հրատարակած «Երկիրն Քետացւոց» անուն հոյակապ ուսումնասիրութիւնը՝ այս նիւթին նուիրուած հրատարակութեանց մէջ ամենէն հեղինակաւորն կը համարուի Սէյսի նման մասնագէտներու կողմէն, հետեւելն կը գրէ.

«Սուրիոյ հիւսիսակողմէն կ'անցնինք լեռնադաւան Տաւրոսի և Անաթո-Տաւրոսի: Հոս է կեդրոնը, եթէ ոչ վառարանը, Քետացիներու երկրին, և առանձնացած յիշատակարաններ կը գըտնըւին բաւական թուով և բազմազանութեամբ: Երբ նկատի ու-

նենանք հետախուզութեան զթուարութիւններն, պէտք է իրրեւ նշանաւոր և թելադրական բան մը ընդունիլ այն իրողութիւնն թէ՛ ոչ նուազ քան տասնեմէկ հատ Քետական բնավայրեր յստակօրէն նշանակուած կան Տաւրոսեան այս գաւառաց մէջ, նոյն թուով բնավայրեր ունենալով՝ Սուրիոյ հիւսիսակողմը, և իրր քսան հատ ալ՝ ցրուած ամբողջ բարձրաւանդակին վրայ ու Փոքր Ասիոյ Արեւմտակողմը» (38, էջ 132) :

Հնախօսական յայտնութիւնք ցոյց կուտան մեզ, այսպէս, թէ Մարաշ-Մալաթիա գաւառներն էին կեդրոնավայրերը Քետական կանխադոյն բնակչութեանց և քաղաքակրթութեան : Պօղազ Քէօյի կայսերական մայրաքաղաքը՝ ըստմական ու քաղաքական կեդրոն մը լոկ հանդիսացաւ Ք. Ա. 1400—1200-ական թուականներուն, աշխարհագրապէս ու ցեղագրապէս հիւսիսային արեւմտեան ծայրագաւառն միայն կազմելով Քետական աշխարհին :

Մասնագէտներու միջեւ ինչ տարակարծութիւններ ալ որ դուրսէն ունենան Քետացի անուամբ պատմութեան ծանօթ Հայաստանի այս բնիկ ժողովուրդին ցեղային ծագմանը մասին, միաձայնօրէն կ'ընդունուի թէ լեռնային ծագում ունէր ան : Վաղեմի Քետացիներու ծայրը դէպի վեր ծռած ձիւնակօշիկներէն ըսկըսեալ մինչեւ անոնց կրօնական պաշտամանց մէջ լերանց ընծայուած յարդն ու ծիսակատարութիւնը՝ լեռնային ծագման յայտարար նշաններ կը համարուին մասնագէտներու կողմէ : Քետացւոց նեղ ու բարձր քիթն ալ խիստ պերճախօս ապացոյց մը կուտայ մեզ թէ տաք կլիմայի մը տակ չկրնար եղած ըլլալ Արմենական ցեղին ծնունդը : «Հեռուներն փնտռելու պէտք չկայ», կ'ըսէ Փրօֆ. Կարսթանք, «գտնելու համար այն լեռներն որոնց վրայով Քետացիք հասան Փոքր Ասիոյ Բարձրաւանդակը. դէպ արեւելք կը կենան անոնք, 'ի Հայաստան, 'ի Կովկաս և 'ի Տաւրոս» (38, էջ 321) :

Արդի դիտութեան կողմէն այլեւս հաստատուած ցեղաբանական այս իրողութիւնը, գեղեցկօրէն արտայայտուած կը գրտնեմ՝ Ամերիկեան Աշխարհագրական Ընկերութեան մասնագիտական պարբերաթերթին մէջ Հայագի Պ. Լեոն Տոմինեանի հրատարակած արժէքաւոր մէկ հրատարակութեանը մէջ : Ամփոփելով իր ուսումնասիրութեան եզրակացութիւններն՝ Պ. Տոմինեան կ'ըսէ .

«Ասիական Թուրքիա կը բաղկանայ լեռնային զանգուածէ մը ու շարք մը շրջանակային ցած հողամասերէ : Անոր բարձրաւանդակային բաժինը օղակ մըն է լեռներու այն կեդրոնական գօտւոյն որ Ասիայէն Եւրոպա կը տարածուի անընդմիջօրէն : Բարձրաւանդակներու այս երկար շղթան՝ սկզբնական կեդրոնավայրն է լեռնականաց կարեւոր ցեղի մը որ հաւաքաբար ծանօթ է Ալպ-

եան անուամբ: Որչափ որ ցարդ կարելի եղած է ստուգել՝
Թուրքիոյ լեռնականք ունէին կաղմախօսական բոլոր այն յատ-
կանիչներն որ կը պատկանին մարդկային ընտանիքի այս ճիւղին:
Կրնան տարբերիլ իրարմէ անոնց կրօնն ու լեզուն, բայց անփո-
փոխ կը մնայ ցեղային տիպը: Ֆիզիքական այս յարաբերութեան
վրայ հիմնուելով՝ մարդաբանք կ'ընդունին թէ Ասիական Թուր-
քիան թխսարանն է Ալպեան ցեղի մէկ ենթացեղին որ հետզհետէ
կը ճանչցուի իբր նախնական Արմենական ցեղ մը: Այս տիպն իր
ամենամեծ մաքրութեան մէջ այսօր գոյութիւն ունի Անատոլուի
բարձրաւանդակին անկախ մահմետական հասարակութեանց (Գը-
ղըլպաշ, Անսարիէ ևայլն) մէջ, ինչպէս նաև Սուրիոյ Տիւրքմեն-
րուն և Մարոնիթներուն» (36, էջ 868):

Նոյնքան բացորոշ է Փրօֆ. Լուչանի վկայութիւնը այս կէ-
տին շուրջ: Նա կը գրէ.

«Պատմական կարգ մը նկատումներ և արդի հնախօ-
սական պեղմանց արդիւնքներն ալ կուգան հաստատել
մարդաչափական հետախուզութեանց վրայ կառուցուած
մեր այս տեսութիւնը, ըստ որում՝ բարձր ու էլոր գը-
լուխ, տափակ ծոծրակ և արծուեռունդն ու թխադէմ ցեղ
մը, եկամուտ Սեմական ու Արիական ժողովուրդներէն
չատ առաջ, ամբողջովին գրաւած էր Մերձաւոր Արևել-
քի երկիրներն, որու հարազատ սերունդներն կը կաղմեն
վերն յիշուած արդի ժողովուրդներ: Այժմ որոշակի գի-
տենք թէ Ք. Ա. 1280ին, երբ Քեստացւոց թագաւորն Պա-
ղուսիլ խաղաղութիւն կնքեց Բամսէս Բ.ի հետ, գոյու-
թիւն ունէր մեծ կայսրութիւն մը, ոչ շատ փոքր քան
Գերմանիա, որ Եգէական Ծովէն կը հասնէր մինչեւ Մի-
ջագետք և Որոնդէսի վրայ Քատէշէն՝ մինչեւ Սեւ Ծով:
Ներկայիս չենք գիտեր թէ միակերպ բնակչութիւն մը
կ'ապրէ՞ր արդեօք Քեստական այս կայսրութեան մէջ:
Բայց ունինք բաւական թուով Քեստական քանդակներ, և
բոլոր ասոնք, առանց մէկ հատ բացառութեան, ցոյց
կուտան մեզ բարձր ու լայն գլուխներ և մեր արդի լայն
գլուխ խմբին յատկանշական քթերն» (36, տարի Նոյ.
1915):

Ինչ որ իբրև տեսութիւն յառաջ կը բերէր Փրօֆ. Լուչան, ասկից իբր տասնեակ մը տարիներ առաջ, այսօր իբր հաստատ-
ուած իրականութիւն կը հրատարակէ Բրիտանական Թանգարու-
նի Եգիպտական ու Ասորական Հնութեանց օգնական հսկիչն
Փրօֆ. Հօլ, իր «Մերձաւոր Արևելքի վաղեմի Պատմութիւն» գրք-
քին 1920ի հինգերորդ տպագրութեան մէջ: Նա կ'ըսէ.

«Տաւրոսի և Անտի-Տաւրոսի ամբողջ լեռնազաւատն սկիզբէն ի վեր բնակուած է Անատոլիցիներու (Արմենականաց) կողմէն: Սեմական ժողովուրդներ կանգ առին բլրաց ստորոտն, ճիշդ ինչպէս հիմա. Արաքսիսու և Թըրքախօս ժողովրդոց միջեւ աշտօրուան սահմանադիծը՝ վաղեմի սահմանադիծն է ընդմէջ Սեմականաց և Քետացւոց» (39, էջ 327):

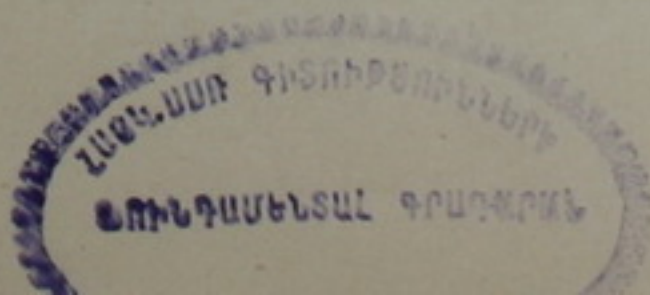
Հաստատուած հնախօսական, պատմական և մարդաբանական աշտիսի չափազանց վստահելի վկայութեանց վրայ՝ կըրնանք այժմ յայտարարել թէ ոչ միայն մեր արիւնի հարազատ նախնիքն էին վաղեմի Քետացիք, այլ նաև թէ Հայաստանն էր սկզբնական ու նախապատմական կեդրոնավայրը մեր այս նախնեաց հոծ բնակչութեանց և արտադրած քաղաքակրթութեան: Աւելի յառաջ երթալով՝ կրնանք վստահաբար յայտարարել թէ ինչպէս Հիմալայա լեռանց արեւմտեան բարձրաւանդակներուն վրայ ծնաւ Ալպեան ցեղը, նոյնպէս ալ Հիմալայեանց լեռնաշղթան Ալպեաններուն հետ կցող մեր Հայաստան Աշխարհի լեռինքն եղան ծնողն և օրօրոցը Արմենական ցեղին, Հայ ցեղին, ՄԵՐ ցեղին:

Դ.

ՀԱՅԲ ԵՒ ՀՐԵԱՅԲ

Զարմանալի նմանութիւն մը կը տեսնուի Հայոց և Հրէից դիմադծութեանց միջեւ: Մասնաւորապէս ճշմարիտ է ասիկա Հայկական ու Հրէական քթերուն մասին: Արդարեւ, Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ արծուային քիթը՝ «Հրէական ֆիք» անունով ծանօթ է, ինչպէս նաև «Հոովմէական ֆիք» անուամբ: Եւ նոյն իսկ Հայերուն մէջ տիրող կարծիքն այն է թէ՛ Հրէական արիւնն էր որ արծուային քիթը ներմուծեց Հայոց մէջ: Սեմական յատկանիշ մըն է նկատուած ցարդ արծուային քիթը:

Բայց մենք տեսանք արդէն որ Հրէից Պաղեստին հասնելէն շատ առաջ՝ Արմենական ցեղը գրաւած էր բովանդակ Հայաստանը, և այս ցեղին ամենէն կարկառուն Ֆիզիքական մէկ բնորոշ յատկանիշն էր արծուային քիթը: Ուստի, եթէ պատմական որեւէ փաստ իսկ չունենայինք ի ձեռին, մարդաբանական և հնախօսական անփխտելի ապացոյցներու վրայ հաստատուած՝ կրնայինք պնդել թէ Սեմական յատկանիշ մը չէ արծուային քիթը, այլ Արմենական, և թէ Հրէից նախնիքէն չէ որ Հայերս ժառանգած ենք

արծուային քիթը, այլ՝ ընդհակառակը՝ մեր նախնիքներէն էր որ Հրեայք ժառանգեցին զայն: Սակայն պատմական ապացոյցներ ալ չեն պակսիր այս մասին:

Արծուային քիթն «Հոովմէական քիթ» կոչուելու խնդրոյն մասին ոչինչ ունինք գրել առ այժմ: Մատենաշարիս ուրիշ մէկ հրատարակութեան մէջ քննութեան պիտի առնենք խիստ նշանակալից այս իրողութիւնը, և ցոյց պիտի տանք թէ ինչպէս ՄԵՐ նախնիքն էին որ իրենց արծուային քիթերուն հետ՝ իրենց ցեղային ինչ ինչ անդուգական հոգեկան յատկանիւններն ընծայարեցին Հոովմի — մասնաւորապէս հաստատակամութիւն — և ամենէն հիմնական բաժինն ունեցան Հոովմէական պողպատ նկարագրին ու փառապանծ կայսրութեան հրաշակերտման գործողութեանց մէջ: Յիշատակենք միայն հոս այն պերճախօս իրողութիւնը թէ Յուլիոս Կեսարէն և Մեծն Օգոստինոսէն սկսեալ մինչև վերջ՝ արծուեռունդն էին ստուար մեծամասնութիւնը Հոովմի կայսերաց: Հիմա դառնանք բուն մեր նիւթին:

Ծննդոց տասնեւչորրորդ դլիսուն մէջ տեղեկագրուած է պատերազմի մը մասին, որ պատմութեան լուսոյն տակ, կուգայ մեր Արմենական նախնեաց մէկ թագաւորին ունեցած յարարերութիւնը հաստատել Արրահամու հետ: Կարգանք նախ մի քանի համարներն այս գլխուն. «Ու եղաւ որ Սենաարի Ամարփաղ քագաւորին, Ելլասարի Արիովֆ քագաւորին, Եղամի Գողողագումոր քագաւորին, և Գոյեմի Թադգաղ քագաւորին ժամանակները...»: Ասոնք կը պատերազմին հինգ թագաւորներու հետ, կը յաղթեն անոնց, և Սողոմին ու Գոմորին ամեն բարիքն ու պաշարներն աւարի կուտան, և Սողոմի մէջ բնակող Արրահամին եղբօրորդին Ղովտն ալ ու անոր ամեն հարստութիւնը կ'առնեն հետերնին կը տանին:

Սենաարի Ամարփաղը՝ պատմութեան ծանօթ Համուրապի մեծ թագաւորն ըլլալ կը համարուի Բաբելաստանի: Նոյնպէս միւս թագաւորներն ալ իրապէս պատմական անձնաւորութիւններ են: Բայց ինչ որ ամենէն շահեկանն է մեզ համար՝ Գոյեմի Թատգաղ թագաւորին մասին եղած պատմական այն իրողութիւնն է թէ՛ մեր Քետացի նախնեաց մէկ թագաւորն էր անիկա, որ կ'իշխէր Հայաստանի վրայ ասկից աւելի քան 4,000 տարիներ առաջ:

Փրօֆ. Սէյս կը գրէ այս մասին. «Տր. Փինչէսի կողմէն հրատարակուած Գողողագումորի Բաբելական պատմութեան բեկորներուն մէջ՝ ... Թատգաղ ներկայացուած է իբրեւ թագաւոր Հիւսիսի Ազգաց, որու տառական թարգմանութիւնն է Երրայերէն «Գոյիմ» բառը: Արդ, Քետական է Թատգաղ անունը: Բամսէս Բ.ի Քետացիներու դէմ մղած պատերազմին նկարագրութեանը մէջ ալ կ'երևի նոյն Թատգաղ անունը, և Պօղաղ Գէօյի Քետացի

թագաւորներէն մին ալ կը կրէ նոյն անունը, որ սեպածեւ արձաշնադրութեան մէջ գրուած է՝ Թուդ-Խալիա: Այս անունը յայտնապէս բարդուած է Թուդ և տեղական աստուծոյն Խալիա (Յուհարէն Հալիօ) անուններէն: Բաղդատեցէ՛ք Թադու-Խիպա Քետական անունն ալ» (38, էջ 321):

Բանասիրական մեծ շահեկանութիւն ունի Քետացի կարգ մը թագաւորներու կրած այս Թաու-գադ կամ Թաու-Խալ և կամ Թաու-Հալ անունը: Բուն կարեորը Քալ կամ Խալ և կամ Հալ մասնիկն է, որ կը ներկայացնէ Արմենական բնիկ աստուծոյ մը անունը: Յայտնապէս Արմենական այս Հալ աստուծոյն անունն է որ տըրուած է Քետական աշխարհի արեմտեան սահմանագիծն կազմող Հալիս (Գըզըլ Ըրմագ) գետին: Եւ յայտնի նմանութիւն մը չէ՞ք դոնէր Քետական այս Խալ աստուծոյն և հին Հայոց Խալտի աստուծոյն անուանց միջեւ:

Բայց մեր այժմ հաստատել ուզած պատմական իրողութիւնն այն է որ, Հրէից նախահայրն ըլլալ համարուած Աբրահամու իրրե վաշկատուն դէպի Պաղեստին գաղթած ատեններ՝ մեր Արմենական նախնիք թագաւորութիւններ հիմնած էին արդէն Սուրիոյ և Միջագետքի հիւսիսակողմը՝ Տաւրոսեան լեռնազօտւոյն ընդարձակութեամբը: Անոնք դաշնակցութիւններ կը կազմէին արդէն Միջագետքի Բաբելական կամ Եղամական մեծ թագաւորութեանց հետ. անոնք ասպատակութիւն կը կատարէին ա՛յնչափ Քանանու երկրին մէջ որքան Ասորեստանի ու Բաբելաստանի երկիրներուն վրայ. անոնք իրենցմէ թագաւորներ կը բազմեցնէին Բաբելոնի դահոյից վրայ, ինչպէս ցոյց կուտան արձանագրութիւնք, եւ անոնք՝ Սեմական վաշկատուն ամբոխները կազմակերպելով իրենց ղեկավարութեանը տակ՝ քիչ յետոյ պիտի արշաւէին Փարաւոններու երկիրն ալ ու դարեւ ամբողջ պիտի իշխէին անոր վրայ՝ Հայկ-Սոս թագաւորական անուամբ, ինչպէս ցոյց պիտի տանք մատենաչարիս յետագայ հրատարակութիւններէն միոյն մէջ: Շահեկան է հոս դիտել տալ թէ Եգիպտոսի վրայ Հայկ-Սոսներու տիրապետութեան շրջանին կը զուգադիպի Հրէից բնակութիւնը Եգիպտոսի մէջ, և այս նոյն հարստութեան վտարումէն ու բնիկ Եգիպտացւոց իշխանութեան ղլուխ անցնելէն անմիջապէս վերջն է որ «Յովսէփը չճանչցող» Փարաւոններ հալածանք կը սկսին Հրէից դէմ:

Ս. Գրոց մէջ միայն նշանակուած յարաբերութիւններն բաւական են ցոյց տալու թէ մեր Արմենական նախահայրք որչափ վճռական դեր են կատարած Հրէական պատմութեան ու Հրեայ ժողովուրդին ցեղային բազկաջութեանը մէջ:

Կարեոր կէտ մը, սակայն, նկատի առնենք նախ: Պաղես-

տին՝ ըլլալով Ասորա-Բարեւաստանի, Եգիպտոսի և Քետական աշխարհի հաղորդակցութեան ՄԻԱԿ պողոտան, պատմութեան սկիզբէն ի վեր ոտնակոխ եղած է այս երեք մեծ պետութեանց բանականերուն կողմէն: Անիկա միշտ գտնուած է կա'մ Քետական կա'մ Եգիպտական և կա'մ Ասորա-Բարեւական տիրապետութեան տակ: Հին աշխարհի ամենազօրաղղ երկիրն եղած է Պաղեստին քաղաքականապէս, իր աշխարհազրական այս ամենէն աննպաստ դրից պատճառաւ: Եւ իր բնակչութիւնք սկիզբէն ի վեր, աշխարհազրական այս պայմաններուն շնորհիւ, ամենէն այլազան ցեղերու մէկ խառնուրդն են ներկայացուցած:

Ահա այսպիսի երկիր մըն էր, ուր եկան ապրելու Եբրայեցիք Ք. Ա. 1200-ական թուականներուն: Այս ատեններ թէ Քետական և թէ Եգիպտական թագաւորութիւններ արդէն իրենց տկարութեան շրջաններուն հասած էին, և Ասորեստան տակաւին չէր սկսած իր յաղթական արշաւանաց: Պատմական այսպիսի բարեպատեհ պահու մըն էր որ Դաւիթ, Ք. Ա. 1000ին, հիմնեց իր թագաւորութիւնը Պաղեստինի մէջ: Աշխարհի պատմութեան մէջ միջադէպ մըն էր լոկ, այսպէս, Հրէից թագաւորութիւնը:

Պատմական այս հակիրճ տեսութենէն յետոյ՝ կարդանք այժմ մեր Ս. Գիրքը, և տեսնենք թէ ինչե՞ր կան գրուած հոն մեր Քետացի նախահարց մասին:

Ծննդոց ԻԳ գլխուն մէջ պատմուած է Աբրահամու կնոջ Սարրայի մահը, և զայն թաղելու համար Աբրահամու տեղ գնելն Քետացիներէն: Քանանու երկրին մէջ, Քերրոն, կը մեռնի Սարրա, և Աբրահամ Քետացիներուն կը դիմէ ըսելով՝ «Ես ձեր մէջը օտարական պանդուխտ եմ. ձեր մէջը ինծի գերեզմանի ստացուածք տուէ՛ք...»: Բաւական խօսակցութիւններէ վերջ՝ Աբրահամ կը գնէ Քետացի Եփրոնին Մաքփելայի արտը: Այս դէպքը տեղի կ'ունենայ, ըստ Ս. Գրոց ժամանակագրութեան, Ք. Ա. 1860ին: Ուրեմն, ըստ Ս. Գրական այս աւանդութեան, Պաղեստին որ Քանանու երկիր կը կոչուէր այդ ատեն, Քետացի ժողովուրդի մը կողմէն բնակուած էր առաւելապէս: Քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ Քետական արիւնը որչափ առատօրէն հոսած էր Քանանացիներու երակաց մէջ: Եւ Քետականացած այս Քանանացիք ոչ միայն բարձր քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, զոր ընդօրինակեցին Եբրայեցիք, այլ ասոնց արիւնը լիառատօրէն խառնուեցաւ Եբրայական արեան հետ:

Աբրահամու սերունդը, ըստ Ս. Գրոց, չուտով կը սկսի ամուսնական յարաբերութիւններ հաստատել Պաղեստինի մէջ ապրող Քետացիներուն հետ: «Ու Եսա քառասուն տարեկան էր՝ երբ որ իրեն կնիկ առաւ Քետացի Բիէրին աղջիկը Յուդիտը, ու Քետացի Էլօնին աղջիկը Բասեմատը: Եւ ասոնք Իսահակին ու Ռե-

քեկային սրտի ցաւ եղան» (Ծնն. ԻԶ. 34—35) : Այսպէս, Հրէական թագաւորութեան հաստատումէն դարեր առաջ՝ սկսած էին արդէն Իսրայէլի ժողովրդեան միջամուսնական յարաբերութիւններն մեր Արմենական նախահարց կողմէն Պաղեստինի մէջ հաստատուած ընդարձակ գաղթականութեանց հետ :

Դաւիթի հետեւորդներուն և նոյն իսկ ամենամօտիկ զինուորականներուն մէջ չէին պակսիր Քետացիներ : «Եւ Դաւիթ պատասխան տուաւ, ու Քետացի Ափիմելեփին ... ըսաւ, ո՞վ ինծի հետ Սաւուղին քովը բանակը կ'իջնէ» (Ա. Թագ. ԻԶ. 6) : Դրժբաղդ Ուրիան ալ Քետացի այս կուռքներուն մէկն էր, որու Բերսարէ կի՛նն շուեանդեց Դաւիթ և ուրկէ ծնաւ Սողոմոն : Հրէից ամենէն ուղղմական թագաւորին ամենէն իմաստուն որդին, ուրեմն, Ս. Գրոց իսկ վկայութեամբ, մեր Քետացի նախնեաց արիւնը կը կրէր իր երակաց մէջ՝ դոնէ կէս առ կէս համեմատութեամբ : Քետացիներու և Ամօրհացիներու հետ Իսրայէլի ժողովուրդին ունեցած ամուսնական այս յարաբերութիւններն այնչափ մեծ ծաւալ ունեցած էին չարունակ, որ Եղեկիէլ մարգարէն սա՛ ջնցիչ պատգամն կ'ուղղէ Երուսաղէմի. «Տէր Եհովան այսպէս կ'ըսէ Երուսաղէմին. Քու սկիզբդ ու ծնունդդ Քանանացոց երկրէն էր, քու հայրդ Ամօրհացի էր, ու մայրդ Քետացի էր» (Եղկ. ԻԶ. 3) :

Իսրայէլի առաջնորդներ Քանանու երկրին այլացեղ բնակչաց քնաջնջման մէջ կը դռնէին իրենց աղդին ապագայ ապահովութիւնը, և սակայն չկարողացան բնաւ հասնիլ իրենց նպատակին : Ուստի ամենախիստ օրէնքներով արգիլեցին Հրէից ամուսնութիւնը այս այլազգեաց հետ : Բայց կը տեսնենք որ՝ հակառակ այս խիստ արգելքներուն՝ այլազգեաց սերունդէն կը ծնին իրենց ամենէն նշանաւոր թագաւորներն անգամ : «Երբոր քու Տէր Աստուածդ տանի քեզ ան երկիրը, ուր որ պիտի մտնես ժառանգելու համար, ու քու առջեւէդ շատ ազգեր հալածէ, այսինքն Քետացիները ... աս եօթը ազգերը որոնք քեզմէ մեծ ու զօրաւոր են, ու երբոր քու Տէր Աստուածդ զանոնք քու ձեռքդ տայ, զանոնք զարնես ու բոլորովին կորսնցնես. անոնց հետ ուխտ չ'ընես ու անոնց չորոքմիս : Ոչ ալ անոնց հետ խնամութիւն ընես, քու աղջիկդ անոր տղուն չտաս, ու անոր աղջիկը քու տղուդ չառնես...» (Բ. Օրինաց, Է. 1—4) :

Խեղճ Մովսէս, չէր դիտեր թէ Իսրայէլացիք ո՛չ միայն չպիտի կարողանային իր գծած բնաջնջման միակ ապահով քաղաքականութիւնը դործադրել, և ո՛չ միայն սեռային անդիմադրելի ուժին ազդեցութեամբ՝ Իսրայէլի աղջիկներն ու տղայք պիտի ամուսնանային այլազգիներու աղջկանց ու տղայոց հետ, այլ Իսրայէլի մեծագոյն թագաւորն Դաւիթ պիտի յանդգնէր նոյն իսկ

առեանգել մեր Քետացի գեղուհիներէն մէկը: Եւ արդէն ինք
Դաւիթ՝ զաւակն էր Ամօրհացի մօր մը: Հրէական պատմութեան
այս սլարագան ցոյց կուտայ մեզ թէ՛ որքան դժուար է արգելել
արենախառնումը նոյն երկրին մէջ բնակող այլացեղ ժողովրդոց:

Ս. Գրոց այս վկայութիւնք կատարելապէս կը հաստատուն
պատմութեան և հնախօսութեան ընծայած բաղմաթիւ փաստե-
րով:

Եզիպտացի ազնուականի մը գերեզմանի պատերուն վրայ
կարաւանի մը պատկերն կայ քանդակուած: Ք. Ա. իբր 1900ին
կ'աւրէր այս ազնուականը: Քանանացիներու կարաւան մըն է
ներկայացուածը, որպիսիներու միջոցաւ առետրական հաղոր-
դակցութիւնք կը կատարուէին Եզիպտոսի ու Քանանու երկրին
միջեւ: Հողաթափներ հազած էին այս Քանանացիներ և պայ-
ծառ գոյնով բրդէ հագուստ, իսկ մետաղեայ զէնքեր կը կրեն վը-
րանին: Բայց մեզ համար ամենէն շահեկանը այս Քանանացիներ
ու դիմագծութիւնն է: Փրօֆ. Պրէսդըտ գետեղելով այս կարա-
ւանին պատկերը՝ իր «Հին ժամանակներ» դրքին Եբրայեցւոց
յատկացուած գլխուն ճակատը, սա՛ դիտողութիւնը կ'ընէ. «Դի-
տեցէ՛ք նաև դէմքի տիպը, ցցուն քով, որ ցոյց կուտայ թէ Քե-
տական արիւնը արդէն իսկ խառնուած էր Պաղեստինի այս կան-
խագոյն բնակչութեանց Սեմական արեան հետ»: (10, էջ 197):

Քետականացած Քանանու այս երկրին մէջն էր որ, դարեր
յետոյ, եկան հաստատուեցան Եբրայեցիք: Եւ մեր այս նախա-
հայրերէն էր որ Հրէական ազգը ժառանգեց իր քաղաքակրթական
կեանքն ու խոշոր մէկ տոկոսն իր արեան: Բայց որպէսզի չկաս-
կածուի թէ իրականէն մեծագոյն արժէք կ'ընծայեմ մեր Քետա-
կան նախահարց Հրէական ազգին վրայ ունեցած քաղաքակրթա-
կան ու ցեղային տիրական ազդեցութեանց, Հին Աշխարհի պատ-
մութեան Ամերիկայի ամենէն հեղինակաւոր պատմաբաններէն
Փրօֆ. Պրէսդըտի այս մասին տուած վկայութիւնը թարգմանեմ
բառ առ բառ.

«Պաղեստին մտնելու ատեն Եբրայեցիք գտան Քանանացիներն,
որ արդէն կը բնակէին հոն՝ հաստապինդ սլարիսպներով պաշտ-
պանուած ծաղկեալ քաղաքներու մէջ: Եբրայեցիք կարողացան
գրաւել Քանանացւոց տկարագոյն քաղաքներն միայն: Մինչ Եբ-
րայեցի բիրտ հովիւներ կը դիտէին հիւսիսային Պաղեստինի լեռ-
նազաւառներն, կը տեսնէին իրենց տոհմակիցներն ցանուցիր
սփռուած հեռակայ բլրոց վրայ՝ Քանանացւոց բաղմաթիւ ամրոց-
ներու դժնեայ սլարիսպներն կանգնած իրենց միջեւ: Նոյն իսկ
Յուդայի լեռնազաւառին մէջ կանգնած Երուսաղէմը դարերով
դիմակալեց Եբրայական յարձակմանց:

«Յիշենք թէ չպարտուած Քանանական այս քաղաքներն 1,500 տարիներու քաղաքակրթութիւն մ'ունէին այս ատեն: Անոնք ունէին բարեկեցիկ տուներ, կառավարութիւն մը՝ զոր շուտով պիտի որդեգրէին Երրայեցի բիրտ հովիւներ, որովհետեւ չէին կրնար ասոնք խուսափիլ Քանանու անյաղթ քաղաքներուն հետ հաղորդակցութենէ, մինչ ատեններն ու զրազում զանոնք ի միասին կը բերէին: Քանանացիներու հետ այս խառնումը ամենէն խորունկ փոփոխութիւններն յառաջ բերաւ Երրայեցւոց կեանքին մէջ: Անոնցմէ շատեր լքեցին իրենց վրաններն և սկսան Քանանացիներու նման տուներ կառուցանել. մէկ կողմ ձգեցին անոնք ոչխարի կոշտ մորթազգեստը զոր կը հագնէին անապատին մէջ, և հագան վրանին Քանանացիներու պայծառ գոյներով բրդահիւս զգեստներն: Ժամանակ մը վերջ՝ Երրայեցիք իրենց երեւոյթով, զրազամբ և ապրելակերպով չէին կրնար զանազանուիլ Քանանացիներէն, որոնց մէջ կ'ապրէին այժմ: Ի մի բան՝ որդեգրած էին անոնք Քանանու քաղաքակրթութիւնը, ինչպէս մեր երկիրն ևկող նորեկ զաղթականներ շուտով կ'որդեգրեն մեր հագուստն ու կերպեր: Արդարեւ, քանի որ Երրայեցիք միջամուսնութիւններ կ'ընէին Քանանացւոց հետ, բաւականաչափ Քետական արիւն ընդունեցին՝ ստանալու համար Քետական դիմագիծը»:

«Յցուն արծուային քիթը, որ տակաւին Սեմական յատկանիշ մը կը նկատուի, մասնաւորապէս Հրէիցը, իրականապէս Քետացիներու վերաբերող յատկանիշ մըն էր, որոնք միջամուսնութիւններ կնքեցին Պաղեստինի ժողովուրդին հետ և տուին անոնց Քետական այս դիմագիծը» (10, էջ 199, 200):

Երբ նկատի առնենք սա՛ պարադան թէ՛ Երրայեցւոց Քանանու երկիրն գալէն առաջ, անիկա Քետական տիրապետութեան կամ գերիշխանութեան տակ ապրած էր մօտաւորապէս 1,000 տարի, կարճատեւ ընդմիջումներով, այն ատեն դիւրաւ կրնանք մեկնել մեր այս նախնեաց ունեցած վճռական ազդեցութիւնը Հրէից պատմութեան, քաղաքակրթութեան և ցեղային բաղկացութեանը վրայ: Չմոռնանք որ Ք. Ա. 1,000-ական թուականներուն միայն Հրեայք կրցին կարճատեւ թաղաւորութիւն մ'ունենալ, ինչ որ կը հանդիպի Քետացիներու տկարութեան շրջանին: Կ'ըսէ Փրօֆ. Մօրրիս Ճէստրօ այս մասին.

«Յերուսաղէք որ Երուսաղէմի բարձանց կը տիրէին մինչեւ Դաւթի օրեր՝ Քետացի ըլլալ կ'երեւէին, և նշանակալից է որ Դաւթի ու Սողոմոնի օրերուն (Ք. Ա. 1,000—950) Երրայեցւոց զօրացումը կը հանդիպի Փոքր Ասիոյ մէջ Քետական իշխանութեան խոնարհումին, որ տկարացաւ Ասորական լաւ կազմակերպուած բանակներուն հետ ունեցած շարունակական բաղխմանց պատճառաւ: Մինչ տակաւին երկու դար եւս պահպանեցին անոնք իրենց

անկախ գոյութիւնը, բաւականաչափ զօրաւոր չէին այլեւս յարձակողական արշաւանաց, ոչ ալ արդիւլելու ուրիշ հորդաներ Փոքր Ասիոյ մէջէն անցնելէ: Եւ այսպէս պատահութիւն եղաւ Հրէից համար Թադաւորութիւն մը ստեղծելու՝ ցարդ Թուլակի միացած տոհմային խմբակցութիւններէն» (1, էջ 53):

Պատմական այս իրողութիւնք կը հաստատեն Վճռապէս Թէ Երրայեցիք վաչկատուն հովուական վիճակէ մը քաղաքակրթական կենաց մէջ մտան՝ սլարդապէս իւրացնելով մեր Քետացի նախահարց Պաղեստինի մէջ աւելի քան 1,500 տարիներէ ի վեր ըստ ստեղծած ու ապրած քաղաքակրթութիւնը, Թէ Քետական արեան այնպիսի առատ հոսանք մը ներարկուեցաւ եկամուտ Երրայեցիներու սերնդոց մէջ որ Քետական դիմագծութիւնը, մասնաւորապէս Քետական ԱՐԾՈՒԱՅԻՆ ցցուն քիթը, անջնջելիօրէն և տիրականապէս դրոշմուեցաւ Հրէից ընդհանուր կերպարանքին վրայ:

Պատմական այս իրողութիւնք կուգան ցոյց տալ մեզ հիմնական պատճառն Թէ ինչպէ՛ս Սեմականէ աւելի Արմենական է Հրէից դիմագիծը: Մարդկային գեղեցկութեան մասին Հրէից սնուցած խոհաներն իսկ, որ պատկերացուած են Երգ Երգոցի գեղօններէն ոմանց մէջ, յայտնապէս Արմենական տիպ ունին: Արդի Պետուիններն են որ հարադատ տիպը կը ներկայացնեն Սեմական կերպարանքին: Դիտեցէք մեր Պետուինին դէմքը (պատ. 6), և դուք անձամբ վճռեցէք Թէ որո՛ւ աւելի կը նմանի Հրեան — այս պատկերի՞ն Թէ Հայկական դիմագծութեան:

Հայոց և Հրէից դիմագծային այս նմանութիւնք՝ խորհրդանշաններն են շատ աւելի խորատարած հոգեկան նմանութեանց: Չենք կարող քննութեան առնել հոս ցեղային տեսակէտով խիստ շահեկան այս հարցը: Կը բաւականանամ մատնանիշ ցոյց տալ միայն կենսաբանական սա օրէնքը Թէ՛ անխղելի զուգընթացութիւն մը գոյութիւն ունի ամեն անհատի ու ցեղի Ֆիզիքական յատկանիշներուն և հոգեկան յատկանիշներուն միջեւ: Եթէ յաւէտ Արմենական տիպ կը կրէ Հրէական ժողովուրդը քան Թէ Սեմական, ուրեմն Արմենական տիպ կը կրէ նաեւ անոր հոգեբանութիւնը քան Թէ Սեմական: Անխուսափելի ու անժխտելի է այս եզրակացութիւնը: Աշխարհ որչափ անիրաւ դատողութիւն ունեցած է՝ Սեմական ցեղին վերագրելով Հրէից ՚ի հանդէս բերած կրօնական ամենավէճ տեսիլքներն ու փրկաւէտ ճշմարտութիւններ: Աշխարհ որքան սխալ դատած է՝ Սեմական ցեղին վերագրելով Հրէից արտադրած այն բազմատեսակ առաջնակարգ հանճարներն, որոնց հաւասար Թուական համեմատութեամբ իմացական բարձր կարողութիւններ չէ կրցած արտադրել արդի քաղաքակիրթ ազգերէ որեւէ մէկը: Հրէական ազգին պատմական և ժամանակա-

կից մեծ հոգիներն և առաջնակարգ իմացականութիւններն ծնող-
ցանոց մայր-արդանդը յաւէտ Արմենակա՛ն ցեղին, Հայկակ՛ան
ցեղին, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ մէջ փնտուելու է քան թէ Սեմականին, արդի
Պետուինին նախածնողաց մէջ: Եւ եթէ Հայերս չենք կարողացած
Հրէից չափ ու անոնցմէ համեմատաբար աւելի թուով իսկ առաջ-
նակարգ իմացականութիւններ արտադրել մշակոյթի զանազան
ճիւղերուն մէջ, ատոր պատճառը պարզապէս քաղաքակրթական
միջավայրերէ ու պայմաններէ մեր զրկուած մնալուն մէջ կը դըտ-
նուի: Հոգիս կը յափշտակուի կարելիութեանց անճառելի աշ-
խարհներու մէջ՝ երբ կը խորհիմ ցեղային այն անզուգական կոյս
ուժերուն վրայ, Տաւրոսեան լեռնազօտին դրաւող Արմենական
այն եղբայրակցութեանը վրայ, որ քաղաքակրթութեան մոգական
հպումին միայն կը սպասէ՝ Նոր Պատմութեան ընծայարբերելու
համար հոգեկան և իմացական անմահ գեղեցկութիւններ, անգին
հարստութիւններ, փրկագործ ներշնչումներ, երջանկութեան ա-
ւետարաններ:

Արմենական արիւնը խիստ պատուաբեր ազդեցութիւններ
գործած է նաև Եւրոպական ու Ամերիկեան ազգաց իմացական
կեանքին մէջ: Որովհետև, Փրօֆ. Լուչանի հետ Մենտելեան ժա-
ռանգականութեան օրինաց համաձայն, կրնանք ընդունիլ թէ ըս-
կիգրէն իբրեւ յանկարծակի ծնունդ (mutation) Հայաստանի մէջ
երեան եկող արծուային քիթը՝ յարակից հոգեկան յատկանիշ-
ներով միասին՝ հազարաւոր տարիներ վերարտադրուեցաւ տե-
ղական ժողովրդեան մէջ և հետզհետէ հասարակաց և տիրական
յատկանիշ մը դարձաւ: Յետոյ՝ արենախառնմանց շնորհիւ հե-
տըզհետէ տարածուեցաւ ան Հրէից եւ Եւրոպայի արդի ժողովրդ-
ոց մէջ: Այնպէս որ, բոլորովին գիտական և ասպահով է ընդու-
նիլ թէ Արմենական ԱՐԵԱՆ կը պարտին իրենց արծուային քի-
թերն՝ Կարտինալ Նիւմընի, Բալֆ Վալտո Էմբրսընի կամ Զարլզ
Քինկալիի նման անձինք» (35, տարի 1914):

Ե.

ՔԵՏԱՅԻՔ ԵՒ ՄՈՆԿՈՒՔ

Չենք կարող բոլորովին անտեսել մինչեւ վերջերս տիրող այն
տեսութիւնը, ըստ որում՝ Տուրանական ծագում ունենալ կ'են-
թադրուէին թէ՛ Քետացիք, թէ՛ Ուրարտացիք և թէ՛ Սումերեանք,
այսինքն՝ Փոքր Ասիոյ և Միջագետքի ամենահին բնակիչներն:
Այս տեսութեան համաձայն՝ Մոնկոլ-թաթար ծագում ունէին ոչ

միայն նախա-Հայաստանի բնիկներն, այլ նաև Մոնկոլ-Թաթար ծագում ունի ներկայ Հայութեան ստուար մեծամասնութիւնը: Անո՛ր համար մանաւանդ ամենալուրջ քննութեան կը կարօտի այս տեսութիւնը, որովհետեւ զայն պաշտպանողներու շարքին մէջ կը գտնուին Մասրերօյի և Սէյսի նման մեծ հեղինակութիւններ:

Անո՛նք միայն կարող են ըմբռնել կարեւորութիւնը Հայաստանի պատմական ու նախապատմական ժողովրդոց Մոնկոլական ծագում վերագրող այս տեսութեան խորունկ նշանակութիւնը, որոնք ծանօթ են արդի կենսաբանութեան յայտնութեանց: Եթէ իրապէս ճշմարիտ ըլլար Հայոց Տուրանական ծագում վերագրող այս տեսութիւնը, այդ պարագային՝ ստիպուած պիտի ըլլայինք ընդունիլ թէ Թուրք-Թաթար-Մոնկոլ Յեղին կը պարտինք ամենէն խորարմատ յատկութիւններն մեր ազգային հոգեբանութեան ու նկարագրին և աւանդութեանց, թէ ամենամօտ ցեղակիցներն ենք այժմու Թուրքին ու Թաթարին, թէ ցեղային ոչ մէկ վատասերում կրնայ պատճառել Հայոց արենախառնումը դրացի Թուրք ու Թաթար ժողովրդոց հետ, թէ Ասիական է Հայութեան ծուծն ու ոգին, թէ Տուրանական աշխարհին հետ միաձուլումն է լաւագոյն քաղաքականութիւնը Հայոց համար, թէ այսպիսի վախճանի մը կը ձգտին բնազդային խորագոյն ուժերն Հայկական բընաւորութեան, թէ . . . և այլն, և այլն:

Ահա՛ ցեղային, ազգային, պատմական, մշակութային և քաղաքական այսպիսի ամենախոր շահեկանութիւններ յարուցանող հարցի մը մասին է որ գիտութեան վճռական պատգամներուն ունկնդրել պիտի առաջնորդեմ ընթերցողներս:

Քետացիներու յայտնաբերած ի՞նչ յատկանիշներու վրայ հիմնուելով է որ ցեղակցական նշաններ տեսնել կը կարծեն ոմանք մեր բնիկ նախնեաց և Մոնկոլներու միջեւ: Մի առ մի քննենք Քետացիներու Մոնկոլական ծագման իբր փաստ յառաջ բերուած իրողութիւններն:

Մասնաւոր շեշտ մը կը դրուի այն իրողութեան վրայ որ Մոնկոլներու կամ արդի Թաթարներու և Չինացւոց նման տուտ կը ձգէին Քետացիք իրենց գլխու կատարէն:

Արդ, գլխու մազերն ածիլելու և կատարէն միայն պոչանման երկար հիւսուածք մը թող տալու սովորութիւնը, որ հասարակաց յատկանիշ մ'ըլլալ կը թուի Փոքր Ասիոյ բոլոր ժողովրդոց մէջ՝ ինչպէս հասարակաց սովորոյթ մըն է Արեւելքի Մոնկոլ ժողովրդոց մէջ, բացարձակապէս անարժէք է իբրեւ ցեղակցութիւն նշանակող փաստ: Իրաւամբ այս մասին կը յայտարարէ Փրօֆ. Հօլ, թէ գլխու մազերէն տուտ թող տալու սովորոյթը Մոնկոլական է հարկաւորապէս: Մեծն Ֆրետերիք ալ տուտ մը կը կրէր գլխուն վրայ, ինչպէս նաև Մեծն Բրիտանիոյ նաւաստիներն՝ մին-

չև 1815 թուականներն : Տասներկուերորդ դարու Գերման ապետներն ալ՝ երկու հիւսուած տուտ կը ձգէին , յաճախ մինչեւ մէջքէն ալ վարերն առկախ : Եթէ ցեղային կապակցութեան նշան պիտի համարենք Քետացւոց տուտ թող տալու սովորոյթը , այդ պարագային՝ Մոնկոլածին պէտք է համարենք նաև նախ-Հոմերական շրջանի Յունական բոլոր ժողովուրդներն ալ , քանի որ անոնց այր մարդիկն ալ մինչեւ իրենց մէջքերն կ'երկարէին մաղերնին՝ յայտնապէս պոչաձեւ յաճախ (39 , էջ 334) :

Ուրիշ սովորոյթ մը , որ հասարակաց էր Քետացւոց և Մոնկոլ-Թաթար ժողովրդոց և զոր իբրև ցեղակցութեան փաստ յառաջ կը բերուի շարունակ , ծայրը վեր ու դէպի ներս ոլորուած կօշիկը կամ մոյկն (նիզմէ) է : «Թէև կը վրիպինք Քետական ցեղին ծագումն ստուգելէ» , կը գրէ Կարսթանկ , «կան , սակայն , ընդհանուր նշաններ , որ ցոյց կուտան թէ ուսկի՛ց եկան անոնք : Քետացի ժողովրդոց մէջ տատնաւոր տարրին տուած ուղղակի ապացոյցն աննկատ թողուցինք , հակառակ Պօղազ Քէօյի քանդակներուն վրայի տուտերուն և տատնաւոր առաջնորդի մը իբրեւ Քետացի թագաւոր մը նկարագրութեան տուած մղման , որպէսզի չըլլայ թէ իր իսկական արժէքէն աւելի կշիռ տուած ըլլանք այս փաստին : Կրնանք , սակայն , այս իրողութիւններն նկատել իբրև ընդհանուր ցուցմունք մը Արևելքի հետ յարաբերութեան . . . :

«Այս հարցի մասին ապացոյցի ուրիշ կտոր մը կրնայ գտնուիլ Քետացիներու ոտնամաններուն մէջ , որոնք բացի Հիւսիսային Սուրիոյ վերջնագոյն քանդակներուն վրայ եղածէն , միշտ կը ներկայացունին իբրեւ ծայրը վեր դարձած կօշիկ մը կամ մոյկ մը : Այս յատկանիշն այժմ մասնաւորապէս բնորոշող մէկ հանգամանքն է Թաթար ժողովրդոց , և հետեաբար Արևելքի հետ կապակցութեան ուրիշ օղակ մըն ալ կը թելադրէ» (38 , էջ 320) :

Հարկ չկայ տարբեր հեղինակներու վկայութեանց դիմել՝ ցոյց տալու համար թէ այս փաստն ալ զուրկ է որևէ կշիռ ունենալէ խնդրոյ առարկայ մեր հարցին նկատմամբ : Նոյն ինքն Կարսթանկ սապէս կը շարունակէ . «Բայց այնքան ալ վճռական չէ ասիկա : Արաբացիք , որ Միջին Դարերուն Թուրքերէն փոխ առին զայն , անապատի աւաղներուն մէջ կը գործածեն զայն : Եւ այս մասնաւոր ձեւով կօշիկներ կրնան գտնուիլ շատ մը լեռնային երկիրներու մէջ , ինչպէս ՚ի Յունաստան , և վաղուց գործածուած է ան ՚ի Կրետէ : Առ հասարակ ենթադրուած է ան ըլլալ բարձրաւանդակային դաւառաց ձիւնակօշիկի բնական ձեւն , թէև Փիրենեան հովիւներն , որոնք նաև կը գործածեն զայն , կը հաւատան զայն մասնաւորապէս քաջայարմար ըլլալ քարուտ և բեկրեկ գետնի վրայ քալելու : Ինչ որ ալ ըլլայ , ուսումնականաց մեծամաս-

նութիւնը համաձայն են որ լեռնային ծաղման փաստ մը կ'ընծայէ ան՝ զինք հաղնող Քետացիներուն համար» (38, էջ, 320) :

Արեւելքի Մոնկոլներուն հետ վաղեմի Քետացւոց կապակցութեան երրորդ նշան մըն ալ՝ Քետացիներու մէջ Ք. Ա. գոնէ երկրորդ հազարամեակին սկիզբներն՝ ձիու գործածութիւնը կը համարի Կարսթանկ : Փոքր Ասիայէն հանուած աղիւսատախտակի մը վրայ, զոր Փինչես հրատարակեց և որու Ք. Ա. 2,000-ական թուականներուն վերաբերիլն յայտարարեց, իր վրայ կը կրէր ձիու պատկեր : Ձին ներկայացուած է նաև նոյն շրջանի Կապադովկիական աղիւսատախտակի մը վրայ, որ այժմ կը գտնուի Սկովաիոյ Արուեստից ու Գիտութեանց Արքայական Թանգարանին մէջ :

Քետացիներու մէջ ձիուն Լրեումը՝ ասկէ իբր 4,000 տարի առաջ, ոչ միայն որեւէ փաստ չընծայեր մեր բնիկ նախնեաց եւ Մոնկոլներու միջեւ կապակցութեան, այլ՝ ընդհակառակն՝ վըճռապէս կը հաստատէ այս ատեններէ սկսեալ Արիականաց մուտքը Հայաստանի մէջ :

Շահեկան է գիտել տալ այս մասին թէ՛ Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակի սկիզբներն՝ Բաբելոնի մէջն ալ մուտ գործած էր արդէն ձին, և ասիկա յայտարար նշանն էր ի Բաբելոն Հիւսիսական ժողովրդոց մուտքին : Բաբելոնացիներու օրինական մէկ գործածութիւնը նշանակող արձանագրութեան մը մէջ, Ք. Ա. 1,900-ական թուականներուն, առաջին անգամն ըլլալով Ձին կը յիշուի, բոլորովին անծանօթ և անանուն կենդանի մը Բաբելացւոց համար՝ զոր «բլրային երկրի էջ» կը կոչեն : Հիւսիսականաց միայն ծանօթ էր ձին, զոր ընտանեցուցած էին և հեծնելու կը գործածէին (40, էջ 37, 10, էջ 138) :

Մատենաշարիս յաջորդ թիւ հրատարակութեան մէջ՝ ընդարձակօրէն պիտի պարզեմ հնախօսական և պատմական այլեւս անժրխտելիօրէն ապացուցուած այն իրողութիւնը թէ՛ պատմութեան արշալոյսէն սկսեալ մինչեւ Քրիստոնէական թուականներն՝ բաց գոյն Հիւսիսական կամ Արիական ցեղին պատկանող բազմութիւններ կ'ապրէին Կասպից ծովէն մինչեւ Հիմալայաներն տարածուող և դէպի Հիւսիսային արեւելք մինչեւ Իրթիշեան հովիտներն երկարած գոլոց հովիտներն, և թէ Մոնկոլ կամ Թուրք եւ կամ Թաթար ծաղում ունեցող որեւէ ժողովուրդ տակաւին բնակութիւն չէր հաստատած այս կողմեր : Բաւական կը համարիմ պատմական այս իրողութեան փաստերն թուել միայն հոս :

Պղնձի դարէն սկսեալ մինչեւ Հռովմէական պետութեան շրջաններն տեւող առ նուազն 3,000 տարիներու ընթացքին՝ Ձինաստանի Հիւսիսային և արեւմտեան կողմերն միայն բնակուած կը

գտնենք Մոնկոլական ցեղերէ, որոնք չտարածուեցան մինչեւ կասպից ծովերուն միջեւ գտնուող անապատային դաշտավայրերն: Ձայս կ'ապացուցանեն պղնձի ու երկաթի դարերու (Ք. Ա. 3,000—500) ընթացքին Մոնկոլիոյ և Թաթարիստանի բնակչութեանց թողուցած գերեզմաններն, որոնց պեղումներէն ի վեր հանուած գանկեր, քարէ դիմաքանդակներ, պղնձէ ու երկաթէ դէնքեր ու գործիքներ և արձանադրութիւններն ամենն ալ կը վերկայեն թէ Մոնկոլ ցեղը, այդ շրջաններուն, տակաւին չէր սկսած դէպի հարաւային արեւմուտք իր արհաւիրաց արշաւանքը: Եւ զայս կ'ապացուցանեն Չինական, Հնդկական, Ասորական ու Պարսկական ամենահին արձանադրութիւնք, որոնց մէջ Մոնկոլներու մասին եղած ակնարկութիւնք դէպ հիւսիսային արեւելք ու Դեղին Գետի հովիտը կը մատնանշեն իբր բնավայրը Մոնկոլներու, Թաթարներու և Թրքաց: Բոլոր այս արձանադրութեանց մէջ և ոչ մէկ ակնարկութիւն կը գտնուի դէպ Հնդկաստան ու Միջագետք կատարուած Մոնկոլական որեւէ արշաւանքի: Կրնանք, ուրեմն, վստահաբար յայտարարել թէ, դոնէ դիտութեան ծանօթ հին դարաշրջաններու ընթացքին, Մոնկոլական որեւէ ցեղ չէ ապրած Միջագետքի, Իրանի, Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ մէջ:

Մերձաւոր Արեւելքի «Արիական» ժողովրդոց ցեղաբանութեանը մեծագոյն հեղինակներէն Մ. Ս. Զօպօրովսքի, իր «Ասիոյ ու Եւրոպայի Արիական ժողովուրդներն» վերնադրով մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, պայծառօրէն ցոյց կուտայ թէ ինչպէս նախապատմական ամենահին դարաշրջաններուն մէջ՝ ԱՐՄԵՆԱ-ԿԱՆ տիպ ժողովուրդներ կ'ապրէին կասպից Ծովուն արեւելեան և հիւսիսակողմեան ընդարձակածաւալ երկիրներն: Յետոյ՝ պատմութեան արշալուսային օրերուն՝ բացդոյն, կապոյտ աչուի, խարտիշահեր ու բարձրահասակ վաչկատուն հորդաներ կը պատեն այդ նոյն երկիրներն: Եւ վերջապէս՝ Քրիստոնէական թրւականներէն սկսեալ՝ Մոնկոլական ծագում ունեցող ժողովրդոց անիծալից արշաւանքներն ծայր կուտան: (3, էջ 374):

Ք. Ա. 2,000-ական թուականներուն, այսպէս, երբ ձին առաջին անգամ մուտ կը գործէր ի Հայաստան, արեւելքէն շրջապատուած էր անիկա Հիւսիսական կամ Հնդկերոսական ժողովուրդներով, և Մոնկոլական ծագում ունեցող ժողովուրդներ կ'ապրէին Արիականաց այս լայնարձակ դօտոյն հիւսիսային արեւելեան սահմաններէն անդին:

Քետական պատկերածեւ կամ սեպածեւ արձանադրութեանց ընթերցմունք տակաւին այնչափ յառաջ դացած չեն որ հաստատեն մեր բնիկ նախահարց լեզուական յարաբերութիւնը Մոնկոլական աշխարհին հետ: Արդարեւ, Գոնտեր փոքրձեց Քետական

սլատկերագրերն կարդալ իբրեւ Տուրանական լեզու մը, Մոնկոլեաններ համարելով Քետացիներն, և սակայն բոլորովին անյաջող ելած է իր այս տարօրինակ փորձին մէջ: Եէնսըն ալ, ընդհակառակն, փորձեց զանոնք կարդալ իբրեւ Հնդեւրոպական լեզու մը, Հայերէնի ծնող լեզուն, համարելով զՔետացիս Արիական ցեղէ ժողովուրդ մը: Լաւագոյն յաջողութիւն չէ գտած Եէնսընի ալ փորձը:

Սեպաձեւ արձանագրութեանց մէջ Արիական լեզուի տարրեր գտնուիլ կը թուին Քետացիներու այդ շրջանին գործածած (Ք. Ա. 1,500—1,000) լեզուին մէջ, ինչպէս ցոյց կուտան Հրոնդիի ընթերցմունք: Բայց ասիկա չապացուցաներ թէ Արիական էին Քետացիք, որովհետեւ ապացոյց չունինք թէ իրենց սեփական լեզուաւ գրուած էին այս սեպաձեւ արձանագրութիւնք, այսինքն՝ մեր բնիկ նախահարց սլատկերաձեւ արձանագրութեանց լեզուաւ: Ք. Ա. 2,000-ական թուականներէն սկսեալ Հայաստան մտնող մեր եկամուտ Արիական նախնեաց միջոցաւ հետզհետէ մուտ գտած կրնան ըլլալ Հնդեւրոպական տարրերն Քետացիներու ԱՅՍ շրջանին գործածած լեզուին մէջ:

«Այն իրողութիւնն թէ», կը գրէ Փրոֆ. Հօլ, «Հնդեւրոպական լեզու մը կը խօսին Հայեր, որ, դատելով իրենց դիմագծութենէն, սերունդներն են վաղեմի Անատոլիցիներուն (Քետացւոց), ապացոյց մը չէ թէ Արիական էին Քետացիք: Որովհետեւ Հայերէն լեզուն կ'ըսուի թէ սերտ կապակցութիւն ունի Յունարէնի և Սլաւերէնի հետ, որ առաջին անգամ Թրակիայէն Փոքր Ասիաներմուծուեցաւ Փոլլոգիացւոց կամ Պեպրիկներու միջոցաւ, Ք. Ա. իբր տասներորդ դարուն...: Անատոլիցի (Արմենական) և Հայեր, որոնք որդեգրեցին Փոլլոգիացի յաղթականաց Արիական մէկ լեզուն: Հաղիւ թէ յաջողի Փրոֆ. Եէնսընի փորձը՝ Հայերէնի միջոցաւ Քետական սլատկերագրերն կարդալու» (39, էջ 335):

Հարկադրուած չպիտի դդայի այսքան յամենալ վերն յառաջ բերուածներուն նման, ցեղաբանական տեսակէտով կշիռ չունեցող փաստերն հերքելու համար, և թէ տակաւին գոյութիւն չունենար մշակոյթի, լեզուի և սովորոյթի կապակցութիւններէն ցեղային կապակցութիւն հետեւցնելու մեծատարած նախապաշարումը: Արդ, սկէտք է միանգամ ընդմիջտ վտարել մեր մտքերէն այս մոլար կարծիքը: Թիւնոյն լեզուն խօսող, միւնոյն մշակոյթն ու սովորոյթն որդեգրած ժողովուրդներ՝ կրնան իրարմէ բոլորովին տարրեր ցեղերու սլատկանիլ, ինչպէս Ամերիկայի մէջ՝ Սեւերն ու Նանքիներ:

Յեղային ծագման ամենէն վաւերական նշաններն կամ ապացոյցներն կը գտնուին բուն իսկ տարրեր ժողովրդոց ԿԵՐՊԱՐԱՆՔԻՆ վրայ: Հայերու ինքնատիպ կերպարանքին, մեր աշաց ու քթի ձեւին, մեր մազերու առատութեան, մեր գլխածեւին, մեր մարմնոյ անգամոց համեմատական մեծութեան և նոյն իսկ մեր ձայնին մէջ դրոշմուած են ամենէն հարազատ, ամենէն անջընջելի, ամենէն անժխտելի ու ամենէն վճռական ապացոյցներն մեր յեղային ծագման և այլոց հետ ունեցած մեր ցեղակցութեան: Կենդանի յիշատակարան մըն է Հայկական դիմագծութիւնը — ամենէն հաւատարիմ ու վստահելի յիշատակարանը որ կրնայ ըլլալ աշխարհի մէջ — ուր կրնանք կարգաւ յեղային պատմութիւնը Հայ ազգին:

Մատենաշարիս առաջին հատորին մէջ — Ծագումն ու Նկարագիր Հայ Ազգին — ընդարձակօրէն ներկայացուցած եմ այն արմատական տարրերութիւններն և անոնց բնախօսական պատճառներն, որոնք բացարձակապէս կը ժխտեն որեւէ ցեղակցութիւն Հայոց և Մոնկոլներու միջեւ: Հոս, ուրեմն, պիտի փորձեմ ներկայացնել Ֆիզիքական երկու յատկանիշներն միայն, որոնք ամենէն ակնյայտնի խորհրդանշաններն կը հանդիսանան իմացական կարողութեանց բարձրութեան կամ ցածութեան, և որոնք կը կազմեն ամենէն աչքառու հակադրութիւնը որ կայ Մոնկոլական ծագում ունեցող ժողովրդոց և Արմենական ժողովրդոց միջեւ: Յեղաբանական տեսակէտով խիստ արժէքաւոր և իրարու հետ կապակից այս զոյգ յատկանիշներն են՝ ՔիթՔ և ՀԱՍԱԿԸ:

Բայց քանի մը տողով ժխտենք նախ վաւերականութիւնը յաճախ կրկնուած այն հաւաստումին թէ՛ Մոնկոլական տիպ կը ներկայացնեն Եգիպտական մեհենից պատերուն վրայ նկարուած Քետական պատկերներ: Լսենք թէ ինչ կը վկայէ այս մասին Բրիտանական Թանգարանի Եգիպտական և Ասորական Հնութեանց բաժնին օգնական-հսկիչ Փրօֆ. Հօլ, որ՝ իր պաշտօնին բերմամբ՝ աշխարհի մէջ որեւէ անձի չափ պատեհութիւն ունեցած է զխաւ այս կարգի պատկերներ: Ակնարկելով երկու Քետական դռնակիցներու պատկերներուն, զորս Ապիտոսի մեհենին հիւսիսային պատին վրայ նկարել տուած էր Բամսէս Բ. և որոնք մէ մին Մոնկոլատիպ ու միւսն Արիատիպ ըլլալ կը յայտարարէր Փրօֆ. Կարսթանկ՝ կը գրէ մեր այս հեղինակն. «Փրօֆ. Կարսթանկ տակաւին կը խօսի «Մոնկոլական» տիպի մը մասին Քետացիներուն մէջ: Բայց որեւէ արդարացում չեմ գտներ ո՛չ իր Մոնկոլին և ո՛չ ալ «Նախայոյն» տիպին համար, զոր Քետացիներու Եգիպտական պատկերներէն կը հետեցնէ: Յունական

ոչինչ կը տեսնէ մարդ երկրորդ տիպին մէջ, բայց միայն ժողովրդային նախապաշարման արդիւնք եղող ուղիղ քիթը, և խընդրոյ առարկայ եղած երեսներն զօրեղապէս ազդուած ըլլալ կը թուին ինձ Եգիպտացի քանդակագործին՝ իր օրուան Եգիպտական տիպերուն հետ ունեցած ընտանութենէն: Ժամանակակից Եգիպտական տիպերուն ամենէն շատ կը նմանին այս զոյգ պատկերներու երեսներն» (39, էջ 334):

Առանց ժամավաճառ ըլլալու Փիղիքական ա'յնպիսի յատկանիշներու քննութեամբ, որոնց մասին լուրջ տարակարծութիւններ կան մեծագոյն հեղինակութեանց միջեւ, մեր ուշադրութիւնը պիտի կեդրոնացնենք ա'յնպիսի յատկանիշներու զոյգի մը վերայ, որոնք խստօրէն և անժխտելիօրէն՝ իբրեւ իրարմէ հեռաւոր ցեղեր՝ կը զատորոշեն Մոնկոլ և հին կամ նոր Արմենականը:

Դիտեցէք այժմ գրքիս սկիզբը զետեղուած Քետացւոց և Հայոց դէմքերն — բարձր ու նեղ քիթեր ունին ամենն ալ: Իսկ Մոնկոլական բոլոր ժողովրդոց վրայ տեսնուած ամենէն կարկառուն մէկ սրուիչ յատկանիշն է՝ ցած ու տափակ և լայն քիթը: Ասկէ աւելի աչքառու հակադրութիւն մը չէ կարելի գտնել երկու տարբեր ցեղերու դիմագծութեանց միջեւ:

Կաղմախօսական նոյնքան խոր տարբերութենէ մը ծագում կ'առնէ քթածելի այս տարբերութիւնը, որ՝ իր կարգին՝ արդիւնքն է Մոնկոլ և Արմենական ցեղերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող բնախօսական խորատարած տարբերութեանց: Քիթը՝ յօնքերուն մէջտեղ՝ ճակտին միացնող ՈՍԿՈՐ մ'ունինք Հայերս, ձերմակ ցեղերուն հետ, որ կամրջակի նման վեր կը բռնէ քիթ ծայրական կակուղ մասերն և նեղ ձեւ մը կուտայ անոր: Իսկ Մոնկոլ կամ Սեւ ցեղեր զուրկ կը մնան այսպիսի կարծր ոսկորէ մը, որով իրենց քիթը կարծես կը փռուի դէմքին վրայ՝ տափարակ ու լայնառունգն: Ասիկա՛ է, այս կամրջակ ոսկորը, ամենէն վստահելի մէկ յատկանիշն՝ զատորոշելու համար ձերմակ ցեղի պատկանող ժողովուրդներն Մոնկոլ կամ Սեւ ցեղի պատկանողներէն:

Ոչ նուազ աչքառու և նշանակալից է Մոնկոլին և Արմենականին սրունքի երկարութեան, հետեարար, նաեւ հասակի միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը: Այլանդակ ըլլալու աստիճան կարճասրունք և կարճաբազուկ, հետեարար, նաեւ կարճահասակ են Մոնկոլք: Իսկ մենք տեսանք թէ՛ իրենց Եւրոպայի կլոր գլուխ ցեղակիցներէն անգամ աւելի բարձրահասակ են Արմենականք, ինչպէս նաեւ՝ բարձրափիթ:

Մարդաբանք, տարիներ առաջ, զուգընթացութիւն մըն էին նկատած բարձր ու նեղ քիթի և բարձր հասակի միջեւ: Այսպէս, Հիւսիսային Եւրոպայի բնակիչներէն սկսելով երբ դէպ հարաւ յառաջանանք՝ հետզհետէ անոնց մէջ կը պակասին բարձրահասակներն ու բարձրաքիթերն: Բայց վերջերս էր միայն որ վճռապէս գտնուեցաւ քիմիաբանական — բնախօսական ուժերու այն հասարակաց աղբիւրը որ միասնաբար կը բարձրացնէ մարդու հասակն ու քիթը: Դարձեալ, վերջերս էր միայն որ վճռապէս հաստատուեցաւ այն ամենասերտ կապակցութիւնը որ կը տիրէ ցեղի մը կամ անհատի մը քիթի բարձրութեան և իմացական բարձրութեան միջեւ: Յետոյ համառօտակի պիտի բացատրենք գաղտնիքը այն սերտ յարաբերութեան որ կայ սուր ու բարձր քիթն եւ սուր ու բարձր իմացականութեան միջեւ: Այժմ մեր մտքին վերայ խորապէս տպաւորենք միայն մարդաբանական սա՛ իրողութիւնը թէ՛ աշխարհի մէջ ամենէն սուր կամ նեղ և ամենէն բարձր քիթ ունեցող ցեղերէն մէկն է Արմենականը, եթէ ոչ ամենաբարձր քիթ ունեցողն: Իսկ աշխարհի մէջ ամենէն լայն և ամենէն ցած ու տափակ քիթ ունեցողներէն մէկն է Մոնկոլ ցեղը:

Նշանակալից իրողութիւն մըն է թէ Մոնկոլ ու Սեւ ցեղեր ոչ միայն բնականէն տափակ քիթ են, այլ անոնց մէջ մեծ յարգ կը վայելէ այս տիպով քիթը: Ճերմակ ցեղերու մէջն ալ մեծ յարգ կը վայելէ բարձր ու նեղ քիթն, և մարմնական արատ կամ թերութիւն կը համարուի տափակ քիթ ունենալն: Մարդկային բըշնաւորութեան բնական մէկ միտումին արդիւնքն է ասիկա: Ամեն ժողովուրդ մեծ յարգանք կ'ընծայէ Փիղիքական կամ հոգեկան ա՛յն յատկանիշներուն որ իր ցեղային ժառանգութիւններն կը կազմեն: Եւ այս բնական միտումէն առաջնորդուելով է որ շատ մը Մոնկոլ ու Սեւ ժողովուրդներ կը ջանան արուեստական միջոցներով աւելի եւս տափակցնել իրենց արդէն իսկ բնականէն տափակ քիթերն: Քանի մը վկայութիւններ այս մասին:

Տարվին՝ իր «Ծագումն Մարդոյ» գրքին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ. «Ատտիլայի դարուն՝ վաղեմի Հոներ սովոր էին կապոցներով տափակցնել իրենց երախայից քիթերն, աւելի եւս սաստկացնելու համար անոնց բնական ձեւը: Թահիթիի բնակչաց համար նախատինք մըն էր «Երկար քիթ» կոչել զիրենք, և ի սէր գեղեցկութեան՝ անոնք կը տափակցնէին իրենց պղտիկներու քիթերն ու ճակատներ: Նոյն սովորոյթը կը տիրէ Սումատրայի, Մալայեանց, Հոթենթացւոց, ինչ ինչ Սեւերու եւ Պրադիլի բնիկներուն մէջ» (41, էջ 5):

Հիմա, տափակ քիթ մասին տափակ քիթ ժողովրդոց մէջ տիրող այս բարձր դնահատութեան հակադրենք ցցուն ու նեղ քիթ ունեցող ժողովրդեան մը կարծիքը: Հրէից մէջ ոչ միայն յայտնի

տղեղութիւն մը կը նկատուէր տափակ քիթը, այլ Ֆիդիքական այնպիսի արատ մը՝ որ Ղեւտացուց սերնդէն ՚ի ծնէ քահանայութեան կոչուած բայց տափակ քիթ ունեցող մէկուն արդիւուած էր նոյն իսկ զոհ մատուցանել Տէր Եհովային: Այսպէս, Տէրը Մովսէսին տուած իր օրէնքներուն մէջ՝ կոյրին ու կաղին և խեղանդամին, սապատողին ու թղուկին և քոսոտին կարգը կը դասէ կարճունչ մարդը, Մոնկոլական տիպ քիթ ունեցող անձը, եւ կը պատուիրէ որ Տէրոջը պատարագ մատուցանելու չմօտենայ այդպիսին ու Եհովայ Աստուծոյն սուրբ բաները չսղծէ իր հըսմամբ (Ղեւտ. ԻԱ. 18):

Որոշ չենք գիտեր թէ ո՛րպիսի յարգ ու արժէք ունէր արծուային քիթը մեր նախնեաց մէջ: Բայց Յոյն պատմիչներէն Պլուտարքոս կը գրէ թէ՝ հին Պարսից մէջ ամենամեծ յարգանք կը վայելէր կտուցածեւ քիթը և հիացման առարկայ կը դառնար այդպիսի քիթ ունեցող մարդը, որովհետեւ կտուցածեւ քիթ ունէր Պարսից Կայսրութեան հիմնադիր Մեծն Կիւրոս (41, էջ 6):

Դառնանք, այժմ, նկատառութեանը բարձր քթին ու բարձր խմացականութեան միջեւ դոյութիւն ունեցող ամենասերտ կտակցութեան հարցին, որոնց երկուքին ալ կողմանէ Մոնկոլ Ժողովուրդներ խստօրէն կը դատորոշուին Արմենական ցեղէն: Այս մասին ամենադոյզն տարակարծութիւնն իսկ դոյութիւն չունի արդի կենսաբաններու և ցեղաբաններու մէջ: Ծայր աստիճան տափակափիք ու տափակամիտ են Մոնկոլք, իսկ ծայր աստիճան բարձրափիք ու բարձրամիտ են Արմենականք:

Կենսաբանական և ցեղաբանական այս իրողութիւնը հետեւեալ տողերով կը յայտնէ Մէտիսըն Կրէնթ.

«Չափազանց կարեւոր յատկանիշ մըն է քիթը: Մարդկային նախնական քիթը, անտարակոյս, լայն էր և առանց կամրջակի, Նորածին երախայից մէջ յստակօրէն կը տեսնուի նախնական քիթ այս յատկանիշն, որոնք մարդկային սեռի հոլովոյթին զանազան փուլերն կը վերակրկնեն իրենց զարգացման մէջ: Խիստ նախնական յատկանիշ մըն է առանց կամրջակի և լայն ուռած ռնդերով քիթը, զոր կը սլահեն տակաւին մարդկութեան մեծագոյն բաժանումներէն ոմանք: Եւրոպական ծագում ունեցող ձերմակ Ժողովրդոց մէջն ալ կ'երևի երբեմն, բայց ամենուրեք խիստ հին, ընդհանրացած ու ցած յատկանիշ մըն է ան:

«Բարձրակամուրջ ու երկար և նեղ քիթը, այսպէս կոչուած Հոլմէական, Նորմանտական և արծուային քիթը՝ յատկանշական է մարդկութեան ամենէն բարձրօրէն ինքնորոշուած ցեղերուն: Երեւութապէս անկարեւոր յատկանիշ մը թէն, մարմնոյ

այս անգամը՝ մէկն է ցեղային ծագում ստուգելու ամենալաւ նըշաններէն, և իր ձեւին մանրամասնութեանց մէջ, մասնաւորապէս ոնգաց կողմնակի ձեւով, ամենաբարձր արժէք ունեցող ցեղորոշ անգամ մըն է» (3, էջ 30) :

Կը տեսնէ՞ք զուտ կենսաբանական ու ցեղաբանական այս կարգի իրողութեանց նշանակութիւնը պարզող Ամերիկացի գիտնականը, անուղղակի և անդիտակցաբար, ինչպէս կը պահնծացնէ Արմենական ցեղը, Հայկական ցեղը, ՄԵՐ ՅԵՂԸ: Որովհետեւ ինչպէս ցոյց տուի արդէն, Արմենական ցեղին բնորոշող յատկանիշն է արծուային քիթը, որ վաղեմի մեր Քետացի նախնեաց արեան հետ փոխանցուեցաւ: Հրէից, և Իտալիա գաղթող մեր նախնեաց արեան հետ փոխանցուեցաւ վաղեմի Հռովմէացւոց, մանաւանդ Հռովմի կայսերական և ազնուական գերդաստաններուն, և այս երկու ակնադրելներէն ալ տարածուեցաւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի արդի բնակչութեանց մէջ: Որովհետեւ, ինչպէս ցոյց տուի արդէն, առաւելապէս մեր բնիկ արծուեռունդն նախնեաց արեան ժառանգութիւնն էր որ կրօնական ամենավեհ ներշնչմանց և կեանքի ատակ գործեց Հրէական ազգը, այս կողմանէ նպատաւոր միջավայրի ազդեցութեան տակ, և ցեղային մի՛ւնոյն ժառանգութիւնն է որ իմացական բարձրութեան և սրութեան կողմանէ անմրցելի կը կացուցանէ Հրեան՝ իրեն դրացի Եւրոպական ու Ամերիկեան բոլոր ժողովրդոց մէջ: Եւ որովհետեւ ցեղային ճիշդ այս նոյն ժառանգութիւններն են որ Արմենական բոլոր ժողովուրդներն, վաղեմի Քետացիներէն, Սումերեաններէն, Ետրուրացիներէն սկսեալ մինչեւ Հայերն, միջավայրի նման պայմաններու տակ, իմացականապէս ու քաղաքակրթապէս գերադանց հանգիսացուցած է ու կը հանգիսացնէ քան այլացեղ որեւէ ժողովուրդ: Ու եթէ աւելցնենք նաեւ արդի հոգեբանութեան այն հաստատ համոզումն թէ՝ մարդուս զգացողական ու դրդումնային ուժերուն վրայ իմացականութեան հաստատած զսպումներն կամ հակակշիռ ղեկավարութիւնն է էապէս ինչ որ կամք կը կոչենք ու բարոյականութիւն և նկարագիր, այդ պարագային՝ կը տեսնենք թէ Արմենական ժողովուրդներ, նպատակայարմար դաստիարակութեանց ազդեցութեանց տակ, ընդունակ են բարոյական նկարագրի վերին բարձունքը յառաջանալու, ինչպէս ընդունակ են իմացական և մշակութային ամենաբարձր մակարդակներն վերանալու: Յեղային ինչպիսի անուղղական ուժերու ժառանգորդն ենք Հայերս. իցի՛ւ գիտնայինք յարգը մեր ցեղային այս մեծ դրամագլուխին, որմէ գերադանցը չէ շնորհուած երկրագնդիս վրայ ուրիշ որեւէ ազգի կամ ժողովրդի:

Կենսաբանական-քիմիաբանութեան ամենամեծ յաղթանակն է հանգիսացած ա՛յն խիստ նշանաւոր գիւտը թէ՝ մարդուս մարմ-

նոյն զանազան մասանց մէջ զետեղուած կարգ մը գեղձերու ներքնահոս հիւթերն են, որ արեան միջոցաւ տարածուելով ամեն կողմ, տիրարար կը հրաշակերտեն ա՛յնչափ մարդու ֆիզիքական բովանդակ կազմն ու կերպարանք, որքան անոր հոգեկան կարողութեանց եւ բնաւորութեան հիմնապայմաններն :

Այս գեղձերէն երեք հատին ինքնաշատուկ պաշտօնէութեանց մասին բաւարար ծանօթութիւններ ամփոփած եմ «Ծագումն ու Նկարագիր Հայ Ազգին» հեղինակութեանս մէջ : Չորրորդ գեղձ մըն ալ կայ սակայն, գանկին մէջ՝ ուղեղին տակ՝ ճիշդ քիւ արմատին քովերն զետեղուած, որու յառաջակողմեան բաժինը իմացականութեան և յետակողմեան բաժինը Մայրական գորովի գեղձ կրնանք կոչել : Հազիւ ոլոռնի մեծութիւն ունեցող այս փոքրիկ գեղձին արտադրութեանց քիմիական աղբեցութիւններն են, որ մէկ կողմէն՝ երեսին քթային դաւառը կ'աճեցնեն ու կը բարձրացնեն, և միւս կողմէն ալ՝ իմացական ուժգին գործունէութեանց կը գրգռեն ուղեղին յառաջակողմեան մասերն : Ասոր համար է որ բարձր քիւն կ'ընկերակցի նաեւ իմացական բարձր կարողութիւն : Գեղձային մի՛կնոյն արտադրութիւնք կը ղեկավարեն նաեւ ոսկերաց աճումն ու երկարացումը : Եւ այս պատճառաւ է որ բարձր հասակն ալ կ'ընկերակցի բարձր քիւն և բարձր իմացականութեան :

Չենք կարող մաղասային գեղձին (pituitary gland) գործած հրաշալեաց մասին դիտութեան յայտնութիւններն ամփոփել հոս : Մատենաշարիս յառաջիկայ հրատարակութիւններէն մէկուն մէջ՝ մանրամասն քննութեան սլիտի առնենք ցեղաբանական ու գործնական անհուն կարեւորութիւն ունեցող այս հարցը : Առ այժմ բաւ կը համարինք յառաջ բերել այս մասին Փրօֆ. Քէյթի այն յայտարարութիւնը, զոր ըրաւ Բրիտանական Ընկերութեան 1919-ի համաժողովին մէջ Մարդաբանական Բաժնի նախագահական աթոռէն :

Յոյց տալով թէ ինչպէս ներքնահոս գեղձերն են որ կը ճարտարապետեն մարդկային մարմինն ու բնաւորութիւնը՝ Անգլիացի այս մեծ հեղինակութիւնն ապացոյցներ յառաջ բերաւ հաստատելու համար թէ մաղասային գեղձն է որ կ'որոշէ մարդու հասակը, մազի բնոյթը, մորթի հիւսքը և դէմքը : Անիկա մատնացոյց ըրաւ թէ ինչպէս Մոնկոլ ու Սեւ ժողովրդոց վրայ Եւրոպացիներու ՚ի հանդէս բերած աւելի բարձր հասակը, աւելի զանգուածեղ մարմինը, աւելի թանձր ու բարձր յօնքի ոսկորը, քիւն ու չըրջակայ մասանց աւելի ցցուն և սուր հանդամանքը, արդիւնք են վերջնոցս առաջիններուն վրայ ունեցած մաղասային գեղձի գերազանցութեան : Եւ խորապէս ցեղային ինքնորոշ յատկանիշներ են ասոնք (35, տարի 1919) :

Հարկ կա՞յ այլևս յայտարարել թէ Քեաացւոց Մանկուական ցեղէ յառաջ եկած ըլլալու տեսութիւնը յօդս կը ցնդի բոլորովին՝ ճակատ առ ճակատ դալով բնախօսական քիմիարանութեան այս Կարդի կատարելապէս վճռական յայտնութեանց :

2.

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԻՔ

ՎԱՂԵՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

«Հայերը հպարտ զգալու ո՛րչափ իրաւունք ունին, երբ անգամ մը գիտնան թէ իրենք ի՛նչ փառապանծ անցեալ մըն են ունեցած : Բայց չեն գիտեր դժբաղդաբար» :

Այսպէս բացազանչեց Անգլիացի արդի մեծագոյն մարդաբաններէն Փրօֆ. Ա. Հէտտըն, երբ Հայոց մասին կ'ականարկէր իր մարդաբանական-հնախօսական ուսումնասիրութիւններէն մէկուն մէջ :

Անիմաստ խօսք մը պիտի երևի Քէյմպրիճ Համալսարանի մեծանուն փրօֆէսորին այս ականարկութիւնը Հայոց մասին՝ բոլոր անոնց որ անտեղեակ են արդի մարդաբանութեան և հնախօսութեան նորանոր յայտնութեանց : Այսպիսի անցեալի մը մասին ոչինչ կը հաղորդէ մեզ Հայոց պատմութիւնը : Ուրարտական շրջանէն իսկ սկսելով, որու մասին բաւական տեղեկութիւններ կուտան մեզ թէ՛ Վանեան և թէ՛ Ասորական արձանագրութիւնք, Հայեր դրեթէ չարունակ ապրած են օտար գերիշխանութեան տակ : Հարկատու ինքնավարութիւններ եղած են չարունակ մեր թաղաւորութիւններն, անկախութեան կարճատեւ ընդմիջումներով միայն : Յաջորդաբար Հայաստան արչաւած և անոր տիրապետած է Մերձաւոր Արեւելքի կամ Եւրոպայի մէջ յառնող իւրաքանչիւր մեծագոր ազգ, ինչպէս՝ Ասորեստանցին, Պարսիկը, Յոյնը, Պարթեւը, Հռովմէացին, Արաբը, Սելճուզը, Մոնկոլն ու Օսմանցին : Հայաստանի պատմութիւնը ծայրէ ի ծայր հիւսուած է ստրկութեան, թշուառութեան և նոյն ատեն մարտիրոսութեան անվերջ դէպքերով :

Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ անհաւատալի ըլլալու աստիճան անհիմն չափազանցութիւններ թուին Հայ հասարակութեան, երբ ըսուի իրեն թէ՝ ո՛չ Ասորական պետութիւնը, ո՛չ ալ Եգիպտականը, ո՛չ Պարսկականը, ո՛չ Արաբականը և ո՛չ ալ Սելճուզեանը ա՛յնչափ երկարատեւ գերիշխանութիւն յաջողեցան ձեռք բերել Մերձաւոր Արեւելքի ընդարձակ երկիրներուն վրայ, որքան ձեռք

բերին մեր համարին բնիկ նախնիք ամենահին անցելոյն մէջ : Հռովմէական պետութիւնն իսկ, իր փառաց ու զօրութեան ամենափայլուն շրջաններուն, չկրցաւ Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի վրայ ա՛յնքան միահեծան իշխանութիւն հաստատել ա՛յնքան երկարատեւ շրջանի մը համար, որքան մեր հարազատ նախնիք յաջողեցան հաստատել ու պահպանել :

Իբրեւ յարձակողական ազգ համբաւեալ Ասորեստանցիք կամ Պարսիկներ որեւէ ատեն աւելի յարձակողական ոգի ցոյց չտուին որքան ցոյց տուին վաղեմի Հայաստանի բնակչութիւնք, Հայկական Տաւրոսի ամբողջ երկայնքը գրաւող ժողովուրդներ, որոնցմէ անո՛նց միայն սերունդներն կրցին իրենց գոյութիւնը պահպանել մինչեւ այսօր, որոնք կառչած մնացին իրենց բնաշխարհին—այժմօւ Քրդաստանի լեռնաշխարհին եւ անոր հովանւոյն տակ գլտնուող Հայկական հողամասերուն : Եւ մեր հարազատ նախնիքն էին, որ իրենց մօտաւորապէս ՀԱՉԱՐ ՏԱՐՈՒԱՆ յարձակողական կեանքովը՝ ղինուորական կենաց մղեցին թէ՛ Ասորեստանցիներն եւ թէ՛ Եգիպտացիներն, իբրեւ ստիպողական միջոց ինքնապաշտպանութեան :

Եւ ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան ու մանաւանդ կրօնի մէջ՝ հետեւող կամ փոխանցող մը լոկ ըլլալէ աւելի՝ ինքնատիպ ստեղծագործութիւններ արտադրեցին մեր բնիկ նախնիք : Այնպէս որ, արդի հմուտ հնախօսներու եւ պատմաբաններու տեսութեամբ, շատ ինչ կարեւոր տարրերն Յունական դիցաբանութեան եւ դրոյցներու, ինչպէս նաեւ մի քանի կարկառուն յատկանիշներն Ասորական ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան, ուղղակի առնուած են մեր բնիկ նախահարց պաշտած աստուածներէն եւ կառուցած մեհեաններէն ու պարիսպներէն : Բայց ինչ որ հին ու նոր աշխարհի քաղաքակրթութեանց մէջ անդերադանցելի փառքը կը կազմէ մեր բնիկ նախնեաց հոգեբանութեան՝ գերագոյն պաշտաման եւ հեղինակութեան այն գիրքն է զոր անոնք կ'ընծայէին ՄԱՅՐ աստուածուհւոյն եւ ՄԱՅՐ ու ԿԻՆ թագուհւոյն, եւ՝ տարածելով յարգանքի այս զգացումը ժողովրդային հասարակ խաւերուն վրայ ալ՝ ընդհանուր ԻԳԱԿԱՆ սեռին : Ո՛չ Արիական եւ ո՛չ ալ Սեմական ծագում ունեցող որեւէ հին կամ նոր ազգի մէջ չէ կարելի գտնել զուգակշիռը ՄԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ընծայուած այս գերագոյն պատկառանաց : Մայրութեան ու կուսութեան կամ անբիծ մայրութեան այս ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ հոգեբանութեան անդիմադրելի ազդեցութեան տակն էր՝ որ Քրիստոնէական Եկեղեցին որդեգրեց ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՅՐ ՄԱՐԻԱՄԱՅ պաշտամունքն ալ՝ իր Որդի Յիսուսի պաշտաման հետ : Եւ չափազանցութիւն չսլիտի ըլլայ ըսել որ Քրիստոնէութեան ու

Մահամետականութեան միջև գոյութիւն ունեցող ամենախոր մէկ տարբերութիւնն է՝ առաջնոյն մէջ իգական սեռին ընծայուած պատկառոտ յարգանքն, իսկ երկրորդին մէջ՝ բացակայութիւնը կամ պակասը այսպիսի զգացման մը: Սեմական ցեղին տիրական հոգերանութեան վրայ հաստատուած Մահամետականութեան և Արմենական ցեղի հոգերանութեան վրայ առաւելապէս հաստատուած Քրիստոնէութեան միջև ՚ի հանդէս եկող այս խիստ նշանակալից տարբերութիւնը, որ ակնադրիւրն կը կազմէ այս երկու մեծատարած կրօններու ազդեցութեանց տակ ապրող ժողովրդոց ընկերական և քաղաքակրթական խորատարած տարբերութեանց, բաւական է անմահ փառապատիւ մը պանծացնելու Արմենական ցեղը, Հայկական ցեղը, ՄԵՐ ՅԵՂԸ:

Ինձ համար երջանկառիթ առանձնաշնորհ մը կը համարիմ՝ մասնաւորապէս արդի կենսաբանական և բնախօսական հոգերանութեան նորայայտ ճշմարտութեանց կիրարկմամբ, մեր մատենագրութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով, հետզհետէ Հայ հասարակութեան ներկայացնել փառապանծ պատմութիւնը մեր բընիկ նախնեաց, և ցեղային ստեղծագործ այն ուժերն, որ կերտեցին այդ պատմութիւնն և որ ընդունակ են փառաւորագոյն պատմութիւնը հրաշակերտելու Նոր Հայաստանին:

Մատենաշարիս առանձին մէկ հատորին մէջ պիտի ամփոփեմ Հայաստանի Ք. Ա. 2000—1000 տարին տեւող պատմութիւնը, զոր կատարեալ իրաւամբ՝ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿՆ» կոչել կարող ենք: Այդ մասնաւոր հրատարակութեան մէջ պիտի փորձեմ ՚ի վեր հանել Արմենական ցեղին քաղաքական, արուեստագիտական ու կրօնական ինքնատիպ կեանքն ու մշակութային արտադրութիւններն: Ներկայ հրատարակութեան մէջ կարգ մը բարձր հեղինակութեանց վկայութիւններն միայն պիտի համախմբեմ, ընդհանուր տեսութիւն մը պարզած ըլլալու համար մեր բնիկ նախնեաց կատարած մեծագործութեանց մասին:

Քետացւոց քաղաքական ազդեցութեան մեծատարած շրջանակին մասին գաղափար տուող կտոր մը մէջ բերելէ առաջ՝ անդամ մը եւս Փրօֆ. Հէտտընի հետ շեշտենք թէ Արմենական ցեղին կը պատկանէին Քետացիք: Կ'ըսէ Փրօֆ. Հէտտըն. «Քետացիք, ստուգապէս Ալպեան ցեղէն ժողովուրդ մը, Ք. Ա. 2000ին սկսան Կապադովկիայէն դէպ հարաւ շարժիլ: Ամեն պարագայի տակ՝ տասնեւութերորդ դարուն անոնք պատերազմ կը մղէին Բաբելոնի դէմ»:

Հիմա, Փրօֆ. Ճէսդրօյի հետ դիտենք համայնապատկերը Քետական ընդարձակածաւալ կայսրութեան:

«Ք. Ա. 1926ին արտակարգ պատահար մը վերջ տուաւ Բաբելոնի թագաւորութեան: Քետացիներու մէկ արշաւանքն էր ասիկա, որոնց հետ նոր և բոլորովին անակնկալ ազդակ մը կը մըտնէ Բաբելոնական պատմութեան մէջ: Այս Քետացիք կուգային հիւսիսային արեւմուտքէն, Տաւրոսի լեռնագօտիէն և աւելի հիւսիսներէն: Անոնց տրուած խադի անունը խիստ ընդարձակ և ընդհանուր նշանակութիւն մը ստացած ըլլալ կը թուի, և իր մէջ կը բովանդակէ զպնաղան խումբեր, որոնց մէկ ստորաբաժանումն կը ներկայացնէ Միտանի՝ Միջագետքի հիւսիսային արեւմտակողմ մը: Փոքր Ասիոյ ներքնագաւառաց մէջն էր, սակայն, Քետական տիրապետութեան կեդրոնը, որ կանխագոյն ժամանակներէ սկըսեալ կ'ընդարձակուէր մինչեւ Կասպից Ծովուն ափերն:

«Հզօր թագաւորութիւն մը հաստատուած կը գտնենք հոս, որ 15-րդ դարուն կարող է ուժեղ դիմադրութիւն մը հակադրել՝ հիւսիսային Սուրիան իրենց գերիշխանութեան տակ բերել փորձող Եգիպտոսի վրայ իշխողներուն: Հիւսիսային Սուրիայէն մինչեւ Սեւ Ծովուն մօտ Պօղադ Քէօյի ամբողջ գաւառն ծածկուած է Քետական պալատներու և ամրոցներու աւերակոյտերով...:

«Կարգ մը խմբակցութիւններ էին Քետացիք որ՝ իրարու միանալով՝ հզօր թագաւորութիւններ կազմեցին Կեդրոնական եւ Հիւսիսային Փոքր Ասիոյ մէջ, և յետոյ, դէպ հարաւ յառաջանալով, կարգ մը անկախ պետութիւններ կազմեցին Եփրատայ և Տաւրոսի լեռնագօտւոյն միջեւ՝ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, և հաւանօրէն նաեւ Զակրոսի լեռնագօտւոյն մէջ. մինչ իրենցմէ ճիւղեր յառաջացան դէպ աւելի հարաւ և մտնելով Պաղեստին՝ եղան այդ գաւառի խիստ խառն բնակչութեանց մէկ տարրը: Քետացիք, այսպէս, ահագին ընդարձակութեանց վրայ տարածուած էին եւ ուստի դարձանալի չէ գտնել անոնց մէկ բաժինը, որ գրաւուելով Բաբելոնի մշակոյթէն, արշաւեցին անոր վրայ՝ հոն հաստատուելու յոյսով: Քետացիք իջան Բաբելոնի վրայ... և իրականապէս յաջողեցան տապալել Սամսուդիտանան Ք. Ա. 1926ին: Յարձակումը հաւանօրէն գործուեցաւ աւարառութեան նպատակաւ, որու յաճախակի ենթակայ էր Եփրատայ Հովտին նման բաց երկիր մը, բայց արդիւնքն այն եղաւ որ Քետացի պետ մը իսկապէս կը բաղմի Բաբելոնի գահին վրայ» (42, էջ 23):

Սեպաձեւ բաղմաթիւ արձանագրութեանց տուած վկայութիւններն իր մէջ խտացնող վերի հատուածը՝ Հին Աշխարհի քաղաքական պատմութեան մէջ խիստ կարեւոր ու վճռական դեր մը կ'ընծայէ մեր Արմենական նախնեաց: Նկատի առնենք անոնց դըրաւած աշխարհագրական դրից բացառիկ կարեւորութիւնը:

Քետացիք մեր պատմական Հայաստանի բոլոր երկիրներն իրենց տիրապետութեան տակ առնելէ զատ՝ իրենց գերիշխանութիւնը մէկ կողմէն կը տարածեն մինչեւ Սուրիա ու Պաղեստին, իսկ միւս կողմէն՝ մինչեւ Բաբելոն։ Կը տեսնէ՞ք բացառիկ կարեւորութիւնը մեր նախնեաց գրաւած աշխարհագրական այս դրից։ Երեք հզօր ազգեր կամ պետութիւններ էին որ միասնաբար կը ներկայացնէին Հին Աշխարհի քաղաքակրթական երեք մեծ կեդրոններն։ Մէկը՝ Բաբելոն, միւսը՝ Եգիպտոս, ու երրորդն ալ Եգէականի քաղաքակրթութիւնը՝ իրեն կեդրոն ունենալով Կրետէ։ Այս երեք մեծ պետութեանց ու քաղաքակրթութեանց պատմութիւններէն գրեթէ կը բաղկանայ Հին Ազգաց Պատմութիւնը. Յունականն ու Հռովմէականը աւելի վերջնագոյն ժամանակաց կը պատկանի։

Արդ, մեր Արմենական նախնեաց մեծազօր թագաւորութիւններն, որ աւելի քան ՀԱԶԱՐ ՏԱՐԻ տիրական դեր մը կատարեցին հին աշխարհի բոլոր ազգաց ճակատագրին վրայ, ճիշդ Մէջ-Տեղն կը կենային այս երեք մեծ պետութեանց ու քաղաքակրթութեանց։ Քետական աշխարհն, այսպէս, շարունակ շփման կուգար հարաւային արեւելքէն՝ Ասորա-Բաբելական պետութեանց հետ, հարաւային արեւմուտքէն՝ Եգիպտական աշխարհին հետ, և արեւմուտքէն՝ Եգէականի քաղաքակրթութեան հետ։ Եւ աշխարհագրական այս բացառիկ դրից բերմամբ՝ Քետացիք ոչ միայն վճռական ազդեցութիւններ գործեցին մասնաւորապէս Ասորա-Բաբելաստանի ու Եգիպտոսի քաղաքական ճակատագիրներուն վրայ, այլ նաև փոխանցիչներն հանդիսացան այս երկիրներու քաղաքակրթական և կրօնական արտադրութեանց։

Քետացիներու ընդարձակածաւալ ազդեցութեանց այս շրջանակին մէջ կ'իյնար նաև Ասորեստան։ Ծայր աստիճան նշանակալից իրողութիւն մըն է թէ՛ ապագայ դարուց մէջ Հին Աշխարհի հզօրագոյն պետութիւնն կաղմել սահմանուած Ասորեստանի մայրաքաղաքին, Ասուրի կամ Աշուրի, առաջին պարիսպն կառուցանող անձը ՔեՏԱՅԻ մըն էր, ինչպէս նաև ՔեՏԱՅԻ մըն էր նոյն մայրաքաղաքին մէջ Ասորեստանի ազգային մեծ աստուծոյն առաջին մեհեանը կառուցանողն։ Զօրաւոր ապացոյց մըն է ասիկա թէ Քետական տիրապետութեան տակ կը գտնուէր Ասորեստան յառաջ քան Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակը։ Այս մասին ոչ նուազ զօրաւոր ապացոյց մը կ'ընծայէ այն իրողութիւնը որ Քետացի հազարաւոր անուններ կը գտնենք Ասորեստանի քաղաքական ու կրօնական պաշտօնէութեանց անուանացանկերուն մէջ, ինչպէս հաստատեց Փրօֆ. Քլէյ՝ լոկ Կասեան շրջանին (Ք. Ա. 1750—1173) պատկանող Ասորա-Բաբելական ընդհանուր պաշտօնէու-

թեանց արձանագրեալ անուանացանկն հրատարակելով: Իբրեւ պատմական իրողութիւն ընդունելու ենք, ուրեմն, թէ Քետական տիրող ազդեցութեան տակ կը գտնուէր Ասորեստան սկիզբէն 'ի վեր, եւ թէ նշանակելի քանակութեամբ Քետական արիւն կը հոսէր՝ Սեմականին հետ խառն՝ Ասորական հզօր կայսրութիւնն ըստեղծող այս ազգին երակաց մէջ (29, հատ. Ե. էջ 723, 43):

Հին Աշխարհի պատմութեան մէջ մեր բնիկ նախնեաց դործած քաղաքական այս մեծատարած ազդեցութիւնը մատնացոյց ընելէ յետոյ՝ նկատի առնենք անոնց ցեղային կարկառուն մէկ յատկանիշը — հաստատակամութիւն, աւանդապահութիւն, իր ինքնատիպ հաստատութեանց ամրապինդ կառչող հոգեբանութիւն, օտար ազդեցութեանց հանդէպ՝ իր ինքնուրոյն մշակոյթն յաւերժացնելու անընկճելի կորով:

Արմենականաց այս բնորոշող յատկանիշներն կատարեալ ձեռքնհասութեամբ ի վեր կը հանէ Փրօֆ. Կարսթանկ՝ Քետական ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան իր հոյակապ մէկ ուսումնասիրութեանը մէջ: Իսկ ցեղային նոյն յատկանիշներն շատ աւելի զօրեղապէս արտայայտուած կը գտնենք Փոքր Ասիոյ բնիկ ժողովրդոց կրօնական հաւատալեաց ու պաշտամանց մէջ, ինչպէս պայծառօրէն ցոյց կուտայ Փրօֆ. Բամսէյ՝ «Հէյսդիսկ'ս էնսայգլոփետիա ափ Բըլիհըն էնտ էքիֆս» հրատարակութեան մէջ Փոլիգիացւոց մասին իր գրած կտորին մէջ: Մատենաշարիս «Հայաստանի Մեծ Հագարամեակը» հատորին մէջ աւելի ընդարձակօրէն պիտի դրաղինք մեր բնիկ նախնեաց այս խիստ բնորոշող յատկութեան ուսումնասիրութեամբ: Առ այժմ կը բաւականանանք Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ բնիկներուն այս յատկանիշն հարեանցի կերպով ներկայացնող մէկ վկայութեամբը Փրօֆ. Հոլի, որ «Անատոլի» անունը կը դործածէ անոնց մասին:

«Սեմական ազդեցութիւնը երբէք չէր կարող Տաւրոսէն անդին անցնիլ զէնքի ուժով, և նոյն իսկ Տաւրոսի հարաւակողմը չուտով անօսրացաւ իր ազդեցութիւնը: Չափազանց բարձր ու դժուարակոխ էր այդ երկիրն իրեն համար, և օդն ալ չափազանց խստաշունչ: Եզիպտացւոյն համար հաւանօրէն սոսկում կ'առնէր Խեղայի երկիրը. Տաւրոսի ձիւները միայն բաւական պիտի ըլլային խոչընդոտել իր կողմէն որեւէ քաղձանք ծանօթանալու այդ երկրին: Եզիպտական ոչ մէկ բանակ փորձեց երբէք Տաւրոսն անցնիլ, մինչեւ Իպրահիմ Փաշային արշաւելն 'ի Գոնիա եւ Քիւթահեայ 1832ին:

«Բայց պնդակազմ Անատոլիին համար իբրեւ որս բաց կը մընային Սեմական երկիրներն: Միջագիտաց ժողովրդեան համար ասպատակներ և աւարառուներ էին Անատոլիք, որ պարբերա-

բար վար կ'իջնէին Հիւսիսային քաղաքներուն վրայ՝ սպաննելու և կողոպտելու համար: Յեղի կամ կրօնի կապեր չէին ամոքեր հակառակութիւնը որ կար Սեմականաց և Անատոլիցիներու միջեւ: Առաջնոց համար բարբարոսներ էին իրենց Հիւսիսակողմեան այս ժողովուրդներ, այս «Գոյիմ» կամ «ազգեր», որոնք կը վխտային Սեմական աշխարհն հիւսիսէն շրջապատող լեռնագաւառաց մէջ և որոնք կ'իշխէին հեռակայ օտարոտի երկիրներուն վրայ մինչև Հիւսիսային Ծովը (Սև Ծով): Առ հասարակ ետի կը կոչուէին անոնք. անուն մը՝ զոր իրենք կը գործածէին իրենց համար, Ս. Գրական Քետացին, և մեր ալ Հիթիթը...:

«Անոնց մասին պատմական առաջին յիշատակութիւնը՝ արձանագրութիւնն է աղիտաւոր այն արշաւանաց զոր Քետացիք կատարեցին Ք. Ա. իբր 1925ին, Բաբելոնի Սամսուղիտանա թագաւորին իշխանութեան վախճանին: Ասպատակողք հաւանօրէն գրաւեցին Բաբելոնը, սպաննեցին թագաւորը, հետերնին տարին Բաբելոնացի յափշտակուած աստուածներն, թողլով երկիրն ու մայրաքաղաքը աւերակ և բաց՝ Զակրոսէն եկող կասեաններուն առջեւ, որոնք այժմ հիմնեցին Քարտունիաշի արքայական տունը որ տեւեց աւելի քան չորս հարիւր տարիներ: Մեծ գետերու հովտին մէկ ծայրէն միւսն տարածուող ասպատակութիւն մըն էր լոկ այս արշաւանքը, զոր լմնցնելով՝ ըստ կամս ետ վերադարձան ասպատակողք, հետերնին տանելով իրենց աւարը: Ո՛չ մէկ վրիժառու համարձակեցաւ հետապնդել աւարառուներն մինչև Թագղաղ Բաղասար Ա.: Անտարակոյս ասկից առաջ Քետական արշաւանքներ կատարուած էին այս վերջնոյն նման բնոյթով որ կործանեց Բաբելոնի Առաջին Արքայական Տունը, և յետոյ ալ պիտի կատարուէին նմանօրինակ արշաւանքներ: Ասոնք ծառայեցին Ասիացիներու մտաց վրայ դրոշմել Քետացիներու մասին այն ըմբռնումն թէ կատաղի ու գերմարդկային աստիճանաւ ուժեղ և կորովի թշնամիներ էին անոնք:

«Տաւրոսի և Անտի-Տաւրոսի լեռնագօտին Անատոլիցիներու կողմէն բնակուած էր սկիզբէն ի վեր: Բլրոց ստորոտն կանդ կ'առնէին Սեմական ժողովուրդներ, ճիշդ ինչպէս կանդ առած կը կենան այսօր. Արարախօս և Թրքախօս ժողովրդոց մինչև այսօր հաստատուած սահմանագիծը՝ վաղեմի սահմանագիծն է որ կար Սեմականաց և Քետացւոց միջեւ: Բայց Ք. Ա. երկրորդ հազարամեակին սկիզբներն Քետական արշաւանք մը կամ շարք մը արշաւանքներ, որ ասպատակութիւններ չէին լոկ, հաստատեցին Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ Քետական պահակազօրաց գունդ մը, և այդ երկրի դիտաւոր քաղաքներէն շատեր սկսան կառավարուիլ Քետացի իշխաններու կողմէ՝ կողք կողքի բնիկ իշխաններու եւ

Միտանեան Արիական պարոններու: Սուրիոյ մէջ երկու օտար տարրերն բնականաբար շուտով ենթարկուեցան բնիկ մշակոյթի ազդեցութեան և հաւանական է որ այս երկուքէն Անատոլիոյն լաւագոյնս դիմակալից այդ ազդեցութեան, քանի որ Արիականք հաւանօրէն խիստ քիչ քաղաքակրթութիւն ունէին, մինչ Անատոլիոյ քիրենց սեփական խիստ բնորոշող մշակոյթն ունէին: Վերջերս կարկեմիչէն հանուեցան կանխագոյն շրջանի Քետական քանդակներ, որ կը նմանէին էօյիւքի մէջ գտնուածներուն: Բայց վերջ ի վերջոյ Սիւրիական Քետացիներ Ասորա-Բաբելական մշակոյթին ենթարկուեցան կատարելապէս, թէև շատ բան պահեցին իրենց սեփական մշակոյթէն, մէջն ըլլալով իրենց եղական պատկերադրի դրութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք Ջինճիրլիի և Սախըր Կէօղիի պալատանց վերջնագոյն քանդակներուն վրայ:

«Տաւրոսէն դէպ հիւսիս, սակայն, չէին կարող անցնիլ Սեմական ազդեցութիւնք: Միայն Պօրի և Իվրիդի մէջ, դէպ հիւսիս անցքին վրայ, Սեմական ազդեցութիւն մը կը տեսնենք քանդակներուն վրայ, և այս մասնաւոր յիշատակարանք յայտնապէս ամենավերջիններն են Քետական արտադրութեանց:

«Անատոլուի մէջ Քետացիներու ազդային դօրաւոր դիտակցութիւնը արգիլեց որ իրենց մշակոյթը՝ օտար ազդեցութեանց պատճառաւ՝ դրկուի իր առանձնայատուկ հանդամանքէն, թէև շրջապատուած էր ան Մինօեան Յունաստանի, Եգիպտոսի և Միջագետքի աւելի բարձրօրէն զարգացած քաղաքակրթութիւններէն...: Կապադովկիոյ սրտին վրայ՝ Պօղազ Քէօյի, էօյիւքի ու Եադըլը Գայայի արուեստը ազդային է հարազատօրէն, և հոն, հակադիրն ըլլալով Տաւրոսի հարաւակողմեան Քետական յիշատակարանաց, շատ քիչ հետքեր կրնանք նշմարել Բաբելական կամ Եգիպտական ազդեցութեանց:

«Փոքր Ասիոյ բնիկ արուեստն ու դիրք անհետացան ժամանակի ընթացքին: Բայց այս երկուքին ալ ծնունդ տուող ազդային կրօնը վերապրեցաւ, և նոյն իսկ հեթանոսութեան ամենավերջին օրերուն իբրեւ կրօնական դաւառ մը՝ դատորոշեց Փոքր Ասիան Յունաստանէն, Սեմական աշխարհէն ու Եգիպտոսէն: Յատկանշական էր տիեզերական պաշտամունքը Մայր-աստուածուհւոյն, որ ծանօթացաւ Յունաց և Հռովմէացւոց իբրեւ Սիպիլ, և առ հասարակ նոյնացուեցաւ Բիայի կամ Տիմիդրի հետ, Եփեսոսի մէջ՝ Արտեմիսի հետ, այլուր՝ պաշտուեցաւ պարզապէս «Մայր» անուամբ, ու եղաւ հաւանօրէն սկզբնատիպը Միջագետքի Իշթարին...»:

«Ոչ-Արիական ըլլալ կը թուի Անատոլիոյներու բնիկ կրօնը: Եւ այս ժողովրդեան ուրիշ յատկանիշներն ալ — իրենց մայրական գերիշխանութեան դրութիւնը, օրինակի համար — ոչ-Արիական

ծաղում ցոյց կուտայ: Հին յիշատակարանաց վրայ իրենց անձնական կերպարանքը ո՛չ Սեմական է ո՛չ Արիական: Թուի թէ այրերն կանոնաւորապէս կ'ածիլէին իրենց երեսը: Այսպէս, որոշակի կը տեսնենք իրենց դիմադծութիւնը: Եղական էր այն, բարձր քթով և յետս նահանջող ճակատով ու ծնօտով: Տակաւին հասարակաց է այս տիպը Արևելեան Անատոլուի մէջ. արդի Հայոց տիպն է ան, և անմօան է Մերձաւոր Արևելքի մէջ ուրիշ որեւէ տիպի: Փրօֆ. Վ. Լուչան «Արմենական» տիպ կը կոչէ զայն: Ամենադոյզն չափով մ'իսկ նշան ցոյց չտար ան Մոնկոլեան ըլլալու: Իրենց լեզուն ալ Արիական ըլլալ չթուիր: Մինչ Միտանիի թաղաւորաց բոլորին ալ անուններն Հնդեւրոպական են — Սուտարնա, Արտատամա, Տուսրատա ևայլն — Քետացւոց թաղաւորներն բոլորն ալ բնիկ Անատոլեան անուններ ունին, որոնք Արիական չեն հնչեր — Մուրսիլ, Մուտալլու, Խատուսիլ, Տուտհալիա, ևայլն...

«Հաւանօրէն ցեղը Անատոլիոյ մէջ ծաղում առած էր: Անոնց կրօնը ինչ ինչ յայտնի նմանութիւններ կը կրէ Մինօեան Յունաց կրօնին, որոնք ստուգապէս Արիախօս չէին: Բայց ասոնց դիմագիծը ամենադոյզն կերպով իսկ չէր նմանիր նախապատմական Յունաց դէմքին: Շատ աւելի հաստակաղմ էր ան, և Քետական արդի տիպը (վաղեմի Քետացիներէ զանկեր չունինք) կարճ գլուխ է, մինչ Մինօեանք սովորաբար երկար գլուխ էին՝ նման ուրիշ Միջերկրական տիպ ժողովրդոց: Նմանութիւններ կը տեսնենք նաև Քետական կրօնքին ու մշակոյթին և Իտալիոյ մէջ Ետրուսցացւոց կրօնին ու մշակոյթին միջև: Այս կապակցութեամբ՝ գրեթէ պատմական իրականութիւն մը կը դառնան Ետրուսցացւոց Լիւդիական ծաղում վերագրող Յունական զրոյցներն: Անկարելի չէ որ «Ծովու Ժողովրդոց» Մեծ Պաղթաշարթերուն ընթացքին, Ք. Ա. տասնեւչորրորդ և տասնեւհինգերորդ դարերուն, Անատոլիցիներու տոհմեր եկած հաստատուած ըլլան Իտալիոյ մէջ, թէև հաղիւ կրնանք ծովագնաց ժողովուրդ մը համարիլ Քետացիներն: Նախապատմական Յոյն կրօնն ալ (զոնէ Կրետէի մէջ) ատեն ատեն խիստ Ետրուսգեան հանգամանք ունենալ կը թուի: Հնախօսներու ուշադրութիւնն հրաւիրող հարցերէն մէկն է այժմ, թէ ի՞նչ աստիճան իրարու կապակցուած էին Անատոլեան, Եգէական և Ետրուսգեան մշակոյթներն, և խիստ շահագրգռական հարց մըն է ան: Բայց կրնանք տարակուսիլ թէ ցեղային տեսակէտով բարձրաւանդակի Անատոլիք նման էին Միջերկրական իրնակչաց, եթէ ոչ հեռուէն հեռու» (39, էջ 326):

Մեր նախահարց ցեղային, արուեստագիտական և կրօնական ինքնուրոյնութիւնը շեշտող այս վկայութենէն յետոյ՝ Փրօֆ.

Սէյսի հետեւեալ վկայութեամբ փակենք անոնց պատմական արժէքն ու դիրքը ճշգոյ այս մէջբերումներն .

«Այժմ գիտենք թէ Հին Արեւելեան աշխարհի քաղաքական մեծ ուժերուն մէջ՝ և ոչ մին աւելի խոր ազդեցութիւն դործեց քան Փոքր Ասիոյ Քետացիք: Անո՛նք էին որ տապալեցին Բաբելոնի Ամօրհական հարստութիւնը, որու կը պատկանէր Մենդոց Գրքին Ամրաֆէլը . անո՛նք էին որ կործանեցին Եգիպտական կայսրութիւնը Ասիոյ մէջ, և անո՛նք էին որ դարերով զսպեցին Ասորեստանցւոց աւերիչ յառաջացումը: Պաղեստինի մէջ գերիշխան էր անոնց ազդեցութիւնը, և լաւ պատճառ կար որ Մենդոց 10-րդ դլխուն էջ՝ Քանանու որդւոց մէջ երկրորդն անուանուած Ըլլար Քետը: Անո՛նք էին Լիւդիոյ մէջ Հերակլիտեան հարստութեան հիմնադիրներն, և անո՛նց միջոցաւ Յունական ծովերն տարուեցաւ Բաբելական արոււետն՝ Փոքր Ասիոյ մէջ զայն եղանակաւ որ ելէ յետոյ: Յունական կրօնն ու դիցարանութիւնն շատ բան կը պարտէին անոնց . նոյն իսկ Յոյն դրոյցերու Ամազոններն կ'ապացուցուին եղած Ըլլալ Քետական մեծ աստուածուհւոյն ռազմիկ քրմուհիներն: Ամեն բանէ վեր՝ Քետացիք էին որ կը կառավարէին Փոքր Ասիոյ հանքերն, որոնք հին աշխարհին կը հայթայթէին արծաթ, պղինձ, կապար և թերեւ նաեւ անագ: Արրահամու ժամանակէն առաջ՝ առևտրականներ Փոքր Ասիոյ անագապղինձէն կը տանէին Ասորեստան ու Պաղեստին, և այսպէս Քետացիք փոխակերպեցին բովանդակ մշակոյթն Արեւմտեան Ասիոյ: Յափըշտակիչ պատմութիւն մըն է՝ պատմութիւնը մոռցուած այս ժողովրդեան . . .» (38, նախաբան):

«Մոռցուած ժողովուրդ», այո՛, մոռցուած ժողովուրդ մը քարձան Քետացիք Հին Քաղաքակիրթ աշխարհի կողմէն, որու գոյութիւնն ու զարգացումն իսկ կարելի եղան՝ ընդդէմ արեւելքի կատաղի ուժերուն մեր այս բնիկ նախնեաց ցոյց տուած անպարտելի դիմադրական ուժին շնորհիւ: Որովհետեւ, ինչպէս կը գրէ Փրօֆ. Քաուլի. «Սարկոն Բ.ի կողմէն կարկեմիշն գրաւուելէ և Քետական ոյժը նուաճուելէ երկու դար յետոյ էր միայն երբ մէկիկ մէկիկ ջնջուեցան յարակից թագաւորութիւնք, երբ կործանեցաւ Նինուէ, գրաւուեցաւ Բաբելոն, վախճանեցաւ Սեմական քաղաքակրթութիւնը, ահա՛ ասկից վերջն էր որ Պարսից նոր կայսրութիւնը, աւելի մեծ փառասիրութեամբ քան իր նախորդներն, կրնար տարածել իր ձեռքը Փոքր Ասիոյ վրայով, կրնար արքայական մեծ պաղոտաներ շինել Շուշիէն մինչեւ Սարդիկէ, կրնար կամուրջ ձգել Ելլեսպոնտի վրայ, և կրնար նոյն իսկ Եւրոպա մտնել ու յարձակել Յունաստանի վրայ:

«Նկատեցէք այժմ թէ ի՞նչ կը նշանակէ այս ամենը: Սեմա-

կան աղղեցութեանց առջեւ և Քետացւոց կանգնած թումբին շը-
նորհիւն էր, և Քետական ուժին ուշադրութիւնը՝ ինքնապաշտ-
պանութեան օտիպողականութենէն դրդեալ՝ անխուսափելի կեր-
պով դէպ արեւելք ու հարաւ ուղղուած ըլլալուն բերմամբն էր որ
Փոքր Ասիոյ Արեւմտակողմեան ու Եգէականի պետութիւնք ազատ
ձգուեցան ինքնորոշուելու և ինքնայատուկ կերպով զարգանա-
լու: Այնպէ՛ս է սակայն մարդկային մտաց ապերախտութիւնը,
որ Յոյն պատմութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ՝ Քետացի-
ներու անունն անգամ մոռցուած էր, և հազիւ ուրեք անոնց զօ-
րութեան սոսկ յիշատակութիւնը կը գտնուի նոյն իսկ Հերոդո-
տոսի մէջ, որ ինքն իսկ Փոքր Ասիացի մըն էր» (44, էջ 21):

Բայց միթէ Արեւմտեան քաղաքակիրթ ազգաց կողմէն մի՛եւ-
նոյն ապերախտ ընթացքը ցոյց չտրուեցա՞ւ Քետացիներու արժա-
նաւոր սերունդ Հայոց հանդէպ, որ ճիշդ նոյնպիսի՝ թէև նուաղ
ուժով՝ դիմադրութեան ոգի մը ցոյց տուին Արեւելքէն արշաւող
բիւրասլատիկ զարհուրելի հորդաներուն առջեւ:

Է.

ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Երկու ամենաթանկագին ժառանգութիւններ թողուցած են
մեզ Հայ նախնիք — ՅԵՂԻՆ ԱՐԻԻՆԸ և ԱԶԳԻՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ: Ա-
ռաջինը մեզ կը փոխանցէ Հայ նախնեաց Փիղիքական և հոգեբա-
նական բովանդակ ուժերուն ժառանգական դրամագլխը, երկ-
րորդը կը փոխանցէ մեզ աղգային աւանդութեանց և հաստատու-
թեանց ամբողջ հարստութիւններն: առաջինը կը կոչուի ժառան-
գականութիւն և կամ ցեղային ժառանգականութիւն, երկրորդն
կը կոչուի ընկերական միջավայր և կամ ընկերական ժառանգա-
կանութիւն:

Անվերջ և անխմատ վէճ մը դեռ կը շարունակէ մղուիլ սա՛
հարցին շուրջ թէ՛ ո՛րն է աւելի կարեւորն կամ էականը աղղի մը
ժառանգած այս երկու դրամագլխոց: Անխմատ վէճ ըսինք՝ ո-
րովհետեւ կարեւորութեան կամ էականութեան կողմանէ իրարու
հետ բաղդատութեան իսկ չեն կարող դրուիլ ժառանգականու-
թիւն ու միջավայր: Իրարու լրացուցիչներն են այս երկու ու-
ժերն, անբաժան գործակիցներ՝ հաւասարապէս կարեւոր ու էա-
կան: Ո՛չ մէկ անհատի կամ ժողովրդի կեանքը կարող է որեւէ
զարգացում ունենալ՝ առանց առողջ և ընդունակ ժառանգականու-

Թեան մը և նախատաւոր միջավայրի մը գործակցութեանը : Լեռնական Քուրդին և քաղաքակիրթ Անգլիացւոյն միջեւ տեսնուած հակադրութիւնը ուրիշ բանի արդիւնք չէ, բայց միայն սա՛ իրողութեան որ Անգլիացի նոր սերունդը մշակոյթի և հաստատութեանց ա՛յնպիսի հարստութեան մը ժառանգորդ կը ծնի, որոնցմէ զրկուած է Քուրդ նոր սերունդը : Գործնականապէս համանման է այս երկու ժողովրդոց ալ ցեղային ժառանգականութիւնը, ԱՐԻԻՆԸ, և սակայն բոլորովին աննման է անոնց ընկերական միջավայրը, անոնց մշակոյթի աստիճանը, անոնց հաստատութիւններ ու աւանդութիւններ : Եւ ժողովուրդի մը իմացական եւ հոգեկան բարձր ու ճշիւ արտայայտութեանց էական պայմաններէն մէկ հատին, այսինքն՝ ընկերական միջավայրի պակասէ՛ն է որ Քուրդը այսօր կը գտնուի քաղաքակրթական անհամեմատօրէն ցած մակարդակի մը վրայ, քան ուր կը գտնուի Անգլիացին : Միջավայրն, այսպէս, անփոխարինելի, բացարձակապէս անհրաժեշտ գործակիցն է ժառանգականութեան : Միջավայրի նախատաւոր ազդեցութիւններէն զրկուած ժողովուրդ մը, հոգ չէ թէ ինչ ազնիւ ու բարձր ժառանգականութեամբ մը օժտուած ըլլայ, մըշտընջենապէս դատապարտուած պիտի մնայ ապրիլ անքաղաքակիրթ կեանք մը, ճիշդ ինչպէս թագուն ու անյայտ պիտի մնան արեւու ճառագայթներէն և անձրեւէն ու հողի սննդատու տարրերէն զրկուած սերմի մը բովանդակ գեղեցկութիւններն ու սլոտաւորումներ :

Նոյնքան եւ աւելի իսկ ճշմարտութեամբ կարող ենք յայտարարել թէ ընկերական միջավայրի ազդեցութիւնք անկարող են իմացական ու բարոյական բարձրագոյն կեանք մը ապրեցնել որեւէ ժողովուրդի, որու ժառանգական կազմին մէջ կը պակասին համապատասխան աստիճանաւ պահանջուած իմացական ու բարոյական ընդունակութիւններն :

Բայց խնդիրը մեծապէս կը տարբերի երբ ուղենք հասկնալ թէ՛ անհատին կամ ազգին կենաց ու նկարագրի ձեւակերպման գործողութեանց մէջ ո՛րն է այս երկուքէն ուժեղագոյնն ու տիրականը — ժառանգականութի՞ւնը թէ ընկերական միջավայրը, ցեղային արի՞ւնը թէ ազգային մշակոյթը :

Գործնական անհուն կարեւորութիւն ունի այս մասին գիտական ողջմիտ Հանրային կարծիք մը ստեղծել Հայութեան մէջ : Հարկ է ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս կարելի է մէկ սերունդի կենաց ընթացքին՝ բարբարոս բայց ազնուացեղ ժողովուրդի մը փոխանցել քաղաքակրթութեան բարձրագոյն կեանքն ու մշակոյթը, բայց թէ ի՞նչպէս անկարելի է հազարաւոր սերնդոց կենաց ընթացքին՝ ցեղային անընդունակ ժառանգականութիւն ունեցող

Ժողովրդեան մը հաղորդել նոյն աստիճանի քաղաքակրթական կեանք ու մշակոյթ: Եւ դիտական այս տեսութեան մեղ տուած լուսաւոր դատողութեամբ՝ պիտի կրնանք ըմբռնել անգնահատելի արժէքը մեր նախահարց մեղ փոխանցած ՅԵՂԱՅԻՆ ԱՐԵԱՆ, որու անադարտ պահպանմամբ՝ ստուգապէս ընդունակ պիտի հանդիսանանք նաեւ ստեղծելու և իւրացնելու ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնը որ կրնայ ըլլալ աշխարհի մէջ, բայց որու վատասերմամբ՝ մշտնջենապէս պիտի կորսնցնենք բազմադարեան ազգային ճգանց շնորհիւ դոյացած Հայկական մշակոյթի ամբողջ հարստութիւններն եւ՝ որ ա՛լ աւելի ահաւոր է՝ մշտնջենապէս պիտի կորսնցնենք ցեղային ընդունակութիւնը բարձրագոյն քաղաքակրթական կենաց ձգտելու:

Ուստի փորձենք համառօտակի ներկայացնել հոս ժառանգականութեան տիրական ազդեցութիւններն մատնանշող մի քանի իրողութիւններ:

Երկու տեսակ երկուորեակներ կը ծնին — իրարու նման և իրարու աննման երկուորեակներ: Առաջին դասակարգին պատկանող երկուորեակներն յառաջ կուգան բեղմնաւորուած միեկնոյն սերմնաբջիջին որեւէ պատճառաւ երկուքի մէջէն մի մը անջատ սաղմեր դարգանալէն: Երկրորդ դասակարգի երկուորեակներ՝ միեկնոյն ժամանակ բեղմնաւորուած երկու տարբեր սերմնաբջիջներէ յառաջ կուգան: Առաջին տեսակ երկուորեակներ գրեթէ միեկնոյն ֆիզիքական և հոգեկան ժառանգականութեամբ աշխարհ կուգան: Երկրորդ տեսակ երկուորեակներ կրնան այնչափ տարբերիլ իրարմէ որչափ կը տարբերին սովորական եղբայրներ եւ քոյրեր:

Արդ, նման ժառանգականութեամբ օժտուած և յետոյ իրարմէ բոլորովին տարբեր միջավայրերու ազդեցութեանց ենթարկուող երկուորեակներէն աւելի քաջայարմար օրինակներ չենք կարող գտնել՝ ապացուցանելու համար ժառանգական ուժերու գերակայութիւնը միջավայրի ուժերուն վրայ: Նոյնպէս ալ, աննման ժառանգականութեամբ օժտուած և յետոյ ըստ կարելւոյն ընտանեկան եւ դպրոցական միեկնոյն ազդեցութեանց ենթարկուող երկուորեակներէն աւելի քաջայարմար օրինակներ չենք կարող գտնել՝ ապացուցանելու համար միջավայրի անզօրութիւնը բնաւորութեան կամ իմացական կարողութեանց ալ նմանութիւն դրոշմելու անոնց վրայ:

Ժառանգականութեան մեծագոյն հեղինակներէն Կէլթըն՝ մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուց այս երկու տեսակ երկուորեակներն ալ: Եւ մինչ միջավայրի նման ազդեցութեանց ենթարկուած սովորական երկուորեակներու միջեւ մե-

ծամեծ աննմանութիւններ գտաւ յաճախ՝ խիստ զարմանալի նըմանութիւններ տեսաւ ամենէն աննման միջավայրերու անգամ ենթարկուած բայց սերմնաբջիջային միւկուլային ծագումն ունեցող երկուորեակներու միջեւ։ Սերտ նմանութիւն ցոյց տուող իմ ուսումնասիրած 35 զոյգ երկուորեակներու մէջ եօթն զոյգեր կը գտնուէին, կը գրէ Կէլթըն, որոնք այսինչ մասնաւոր ցաւէն կամ տկարութենէն կը տառապէին միաժամանակ։ Երկուորեակ մը կը գրէ ինձ որ ինքն ու իր քոյրը «սանդուխէն արագօրէն վար իջնել չկարողանալու պակասաւորութիւնն ունէին միասնաբար, եւ թէ իրենց ծնած ատեն զերծ էին այս պակասաւորութենէն, զոր իրենց 20 տարեկան հասակներուն մէջ ժառանգեցին երկուքն ալ միաժամանակ»։ Երկուորեակներու մի ուրիշ զոյգ ալ ակռայի ցաւ ունեցան երբ իրենց 23 տարեքն թեւակոխեցին, եւ իւրաքանչիւրին միւկուլային ակռաներն քաշել հարկ տեսնուեցաւ։

Իրարու աննման ծնող երկուորեակներ, ենթարկուելով հանդերձ գրեթէ միւկուլային միջավայրի ազդեցութեանց, կը մեծնան իրարու աննման տրամագրութիւններով, բնաւորութեամբ և իմացական կարողութիւններով։ Միջավայրի նման ազդեցութիւնք անդօր կը մնան բոլորովին անհետացնել անոնց ժառանգական տարրերութիւններն։ Իր զոյգ երկուորեակներն սա՛յէս կը նկարագրէ Կէլթընի թղթակիցներէն մին. «Անոնք ճիշդ միւկուլային կերպով մեծցուեցան ու սնուցուեցան և կրթուեցան մինչեւ այսօր. երկուքն ալ կատարելապէս առողջ են ու զօրաւոր, սակայն այլապէս այնքան աննման են իրարու Ֆիզիքապէս, իմացականապէս և զգացողական բնաւորութեամբ որքան կրնան ըլլալ երկու արդայք»։ Իսկ ուրիշ թղթակից մը կը գրէ իր երկուորեակ զոյգին համար. «Անոնք իրարու չեն նմանիր բնաւ մարմնով կամ մըտքով, և օրէ օր կ'աճին անոնց աննմանութիւններն։ Արտաքին ազդեցութիւնք յար և նման եղած են, իրարմէ երբէք չեն անջատուած անոնք»։

Կէլթընէն յետոյ ուրիշ հետախոյզներ ևս հաստատած են այս երկու կարգի երկուորեակներու գոյութիւնը, որոնց ո՛չ ամենասերտ նմանութիւնները կ'անհետանան միջավայրի բոլորովին տարրեր ազդեցութեանց տակ և ո՛չ ալ աննմանութիւնները կը ջնջուին միջավայրի և կրթութեան գործնականապէս յար և նման ազդեցութեանց շնորհիւ (21, էջ 23)։

Միջավայրի ազդեցութեանց վրայ ժառանգական ուժերու գերակայութիւնը ցոյց տուող ուրիշ կարկառուն օրինակ մըն ալ առնենք ամուսնական կեանքէն։

Խիստ գեղադէմ, բարձրահասակ ու հրամայական երևոյթով, խրոխտ կեցուածքով ու քալուածքով, հզօր կամքով, ծայրագոյն

իմացական կորովով և լայն ըմբռնողութեամբ, բայց բարոյական զգացման արտակարգ պակասաւորութեամբ օժտուած օրիորդ մըն էր Եղիսաբեթ Թըտըլ: Իր այս մազնիսական յատկանիշներով շատ երիտասարդներու սիրտը դրաւեց նէ: Բաղմաթիւ հիացողներու մէջէն՝ Հարթֆըրտի բարեհամբաւ փաստաբաններէն Բիւրրա Էտվըրտս բաղդաւորուեցաւ վերջապէս ամուսնանալ ներա հետ 1667, Նոյ. 19-ին: Բարձրահասակ ու վայելչադէմ էր նաև Էտվըրտս, այնպէս որ՝ մինչ զոյգ ամուսններն կը քալէին Հարթֆըրտի փողոցներէն, իրենց վրայ կը հրաւիրէին ամենուն հիացկոտ նայուածքը:

Բայց երջանիկ կեանք մը չապրեցան անոնք մինչեւ վերջ: Էտվըրտս հարկադրուեցաւ ամուսնաթող ըլլալ իր կնոջմէն, գլտնելով զնէ շնութեան և ուրիշ անբարոյիկ ընթացքի մէջ: Այս կընտրութեան մէջն էր չարին սերմը, զի ներա քոյրերէն մին սպաննեց բուն իսկ իր հարազատ որդին, և ներա մէկ եղբայրն ալ ըստպաննեց բուն իր հարազատ քոյրը:

Ամուսնաթողութենէն վերջ Էտվըրտս վերամուսնացաւ Մէյրի Թալկոդի հետ, ուրկէ ունեցաւ հինգ որդի և մէկ աղջիկ զաւակ: Միջակ տաղանդով և նկարագրով ու երևոյթով կին մըն էր Էտվըրտսի այս երկրորդ ամուսինը: Ու այս երկրորդ ամուսնութենէն ծնած զաւակներէն և ոչ մին կըրցաւ միջակութենէ վեր բարձրանալ և տեւական համբաւ չահիլ:

Իր առաջին կնոջմէն ունեցած սերունդներն, սակայն, օրհնութեանց յորդ աղբիւր մը հանդիսացան Ամերիկեան պատմութեան մէջ և Էտվըրտս անունը պանծացուցին դարուց ի դարս:

Միակ մանչ զաւակ մը ունեցան Եղիսաբեթ Թըտըլ և Բիւրրա Էտվըրտս — Թիմըտի Էտվըրտս, որ խիստ բացառիկ կարողութիւններ ցոյց տուաւ Հարվըրտի մէջ: Եկեղեցւոյ մը երէցն էր ան 59 տարի, և ունեցաւ 11 հատ զաւակներ, որոնց մէկ հատը միայն մանչ էր: Յովնաթան Էտվըրտսն էր այս միակ որդին, մէկը՝ աշխարհի մեծ իմացականութիւններէն և համբաւաւոր իբրև աստուածաբան և իբրև նախագահ Փրինսթըն Գօլէճին: Ամերիկեան իմացական աշխարհին մէջ մեծահամբաւ բաղմաթիւ առաջնորդներ ելան Յովնաթան Էտվըրտսի սերունդէն: Ասոնցմէ մին՝ նախագահ եղաւ Իւնիըն Գօլէճին, ուրիշ մը՝ Եէյլի, երրորդ մը՝ Համիլթըն Գօլէճին, չորրորդ մը՝ դարձեալ 25 տարի նախագահ՝ Եէյլի: Յովնաթան Էտվըրտսի աղջկանց սերունդներէն ալ նշանաւոր դէմքեր յառաջ եկան: Ասոնցմէ մին՝ հիմնադիրն եղաւ օրէնսդիտական վարժարանի մը, ուրիշ մը՝ հրամանատար քաղաքային պատերազմին մէջ և հիմնադիր Հիւսիսային Ալապամայի երկաթի ճարտարարուեստից, երրորդ մը՝ նախագահ Եէյլ համալսարանի, չորրորդ մը՝ հիմնադիր օրէնսդիտական դպրո-

ցի, հինգերորդ մը (կին)՝ հնարիչ բամպակը կուտէն զատող մեքանային, վեցերորդ մը՝ նախագահ էմհերրատի, եօթներորդ մը՝ մեծահամբաւ հեղինակ, ութերորդ մը՝ մեծ հեղինակութիւն կենսաբանութեան և սաղմնաբանութեան մէջ և այսպէս բազմաթիւ նշանաւոր անձնաւորութիւններ, որոնք փառաշուք համաստեղութիւն մը կը կազմեն Ամերիկեան մեծ դաստիարակներու, գիտուններու և բարոյական առաջնորդներու երկնքին վերեւ:

Րիչըրտ Էտվըրտսի չորս աղջկանց սերունդներուն մէջն ալ փոխանցուեցան Եղիսաբեթի հիանալի յատկանիշներն: Չորսն ալ նշանաւոր դէմքեր արտադրեցին, որոնց շարքին մէջ կը գտնուէին Ամերիկայի Անկախութեան Յայտարարութիւնը ստորագրող մը, Գերագոյն Ատեանի դատաւոր, փրօֆէսոր և Մ. Նահանգաց երկու նախագահներն: «Եթէ ապրած չլլար Եղիսաբեթ Թըտըլ, այս ազգը չպիտի գրաւէր Քշակոյթի և ուսման մէջ այն դիրքը զոր կը գրաւէ այսօր», ինչպէս գիտել կուտայ Էտվըրտս մեծահամբաւ դերդաստանին ցեղաբանութիւնն ուսումնասիրող Ամերիկացի հեղինակ մը:

Այս նշանաւոր մօր չարամէտ ժառանգականութիւնն ալ չվրիպեցաւ իր պտուղներն արտադրելէ: Արտակեդրոն և շուայտ կեանք մ'ապրեցաւ ներա սերնդէն օրէնսդէտ մը, որ բարձրահասակ էր, սրամիտ և յաջողակ: Իսկ ներա ուրիշ մէկ չարահամբաւ շառաւիղն էր Ահարոն Պըրր, Մ. Նահանգաց փոխ-նախագահներէն մին: Կը տեսնենք, այսպէս, որ այս եղական կնոջ բարի ու չար յատկանիշներն փոխանցուեցան սերնդէ սերունդ, և իմացական ու բարոյական պայծառափայլ համաստեղութեան մը մէջ ցանցնեցին նաև մթապատ աստղեր: Րիչըրտ Էտվըրտսի երկու տարբեր կիներէն յառաջ եկած սերունդներուն միջեւ տեսնուած այս աչքառու տարբերութիւնը՝ խիստ համոզիչ ապացոյցը կուտայ մեզ թէ միջավայրի դործնականապէս համանման ազդեցութիւնք չեն կրնար բնաւ որեւէ տաղանդ կամ մեծութիւն արտադրել ուր կը սլակասին համապատասխան ժառանգական ուժերը (45, էջ 248):

Անգլիոյ նշանաւոր մարդոց արեւակցութեանց մասին Կէլթընի կատարած դասական ուսումնասիրութիւններն ալ յորդ լոյս կը սփռեն խնդրոյ առարկայ մեր նիւթին վրայ:

Մօտաւորապէս 4,000,000 բնակչութեան մը մէջէն Կէլթընը ընտրեց 977 հատ մարդիկ, որ ամենէն աւելի նշանաւոր հանդիսացած էին քաղաքակիրթ կենաց այլադան ասպարէզներուն վրայ: Ընտրուած և դասաւորուած այս նշանաւորագոյն դատաւորներու, գիտնականներու, գրադէտներու, քաղաքագէտներու, բանաստեղծներու, երաժիշտներու, նկարիչներու և աստուածա-

քաններու խմբակցութեանց իւրաքանչիւր անդամը, միջին հաշուով, 535 հատ իրեն հաւասար աստիճանաւ նշանաւոր մարդիկ կը համընթեր իր ազգականաց մէջ: Կէլթըն յետոյ ցոյց տուաւ թէ 977 հասարակ մարդոց ազգականաց շարքին մէջ, միջին հաշուով, չորս հատ միայն նշանաւոր մարդիկ կը գտնուէին: Այս հաշուով նշանաւոր մէկ անհատ՝ հասարակ կամ միջակ անհատի մը 134 անդամն աւելի թուով նշանաւոր ազգականներ կ'ունենայ:

Առ հասարակ արտաքին նպաստաւոր պայմաններու կը վերադրուի մասնաւոր կարողութեանց յաճախութիւնը ինչ ինչ գերդաստաններու մէջ: Գիտական որեւէ հիմք չունին այսպիսի վերադրումներ: Մեր նկատի առած երկուրեակներուն նմանութիւններն և աննմանութիւններն ո՛չ թէ անոնց ապրած նման կամ աննրման միջավայրերուն արդիւնքն էին, այլ անոնց ժառանգած նման կամ աննման սերմնաբջիջներուն: Բիչըրտ Էտվըրտսի երկու տարբեր կիներէն յառաջ եկած սերունդներն իրարմէ այնքան տարբերող ոյժերն կը գտնուէին միմիայն այդ երկու կիներուն հայթայթած տարբեր սերմնաբջիջներուն մէջ: Իմացական ամենաբարձր կարողութեանց թագուն ուժերն կային Եդիսարեթ Թըտըլի կողմէն իր սերնդոց աւանդուած սերմնաբջիջներուն մէջ, որոնցմէ զուրկ էին Մէյրի Թալկոդի աւանդած սերմնաբջիջներ, և այս ներքնագոյ ժառանգական ուժերուն շնորհիւն էր որ առաջնոյն սերունդէն արտադրուեցան շարք մը ամենաչքեղ դէմքերն Ամերիկեան պատմութեան, մինչդեռ երկրորդ կնոջ սերունդէն մէկ հատ իսկ առաջնակարգ տաղանդ չկրցաւ արտադրուիլ: Ոչ մէկ նշանակելի տարբերութիւն գոյութիւն ունէր Բիչըրտ Էտվըրտսի առջին կնոջմէն ու երկրորդ կնոջմէն սերած զաւակներուն և թոռանց ապրած միջավայրերուն միջեւ, որպէսզի կարենանք արտաքին պայմաններու տարբերութեանց վերադրել անոնց ցոյց տուած ահագին տարբերութիւններն տաղանդի:

Կէլթըն ալ մասնաւոր ուշադրութիւն ընծայեց այս կէտին, և բազմաթիւ իրողութիւններով ջանաց ապացուցանել թէ միջավայրի արդիւնք չէին կարող ըլլալ նշանաւոր մարդոց հարիւրապատիկ բազմութիւնը որոշ գերդաստաններու մէջ, այլ արիւնի սերտ կապակցութեան արդիւնք: Անիկա ոչ միայն ցոյց տուաւ թէ հասարակ մարդէ մը հարիւրապատիկ աւելի թուով նշանաւոր մարդիկ կ'ունենար նշանաւոր մարդ մը իր ազգականաց շարքին մէջ, այլ նաեւ թէ որչափ աւելի նշանաւոր ըլլար անձ մը այնչափ մարդիկ կ'ունենար նշանաւոր մարդ մը իր ազգականաց շարքին մէջ: Այսպէս, առաջնակարգ համբաւի տիրացած ազգականներ ունէին Անգլիոյ Արդարութեան Նախարարաց 80 առ հարիւրն, մինչդեռ հասարակ դատաւորաց 36 առ հարիւրն միայն նոյն աստիճան նշանաւոր ազգականներ ունենալ գտնուեցան: Նոյնը ճշ-

մարիտ ըլլալ գտնուեցաւ Անգլիոյ քաղաքագէտներուն մասին : Իբրեւ ընդհանուր կանոն կրնայ ըսուիլ թէ ի՞նչ աստիճան իմացա-
կան բարձրագոյն կարողութիւններ որ ցոյց տայ անհատ մը՝
նոյն համեմատութեամբ բաղմաթիւ տաղանդաւոր անձինք կ'ու-
նենայ իր ազգականաց մէջ : Եւ ասիկա բնական ու անխուսա-
փելի հետեւանքն է ժառանգականութեան օրինաց :

Արդ, միջավայրի ազդեցութեանց չէ կարելի վերագրել այս
զարմանալի դուզընթացութիւնը որ կը տեսնուի անձի մը յայտ-
նած իմացական կարողութեանց աստիճանին և անոր ունեցած
նշանաւոր ազգականաց չատութեան միջեւ : Անգլիոյ նման երկրի
մը մէջ՝ պատեհութեանց ի՞նչ խոշոր տարբերութիւններ կրնան
ըլլալ առաջնակարգ դատաւորի մը ու երկրորդական դատաւորի
մը, առաջնակարգ քաղաքագէտի մը ու երկրորդական քաղաքա-
գէտի մը, առաջնակարգ գիտնականի կամ արուեստագէտի մը ու
երկրորդական գիտնականի կամ արուեստագէտի մը միջեւ, որ-
պէսզի կարողանան այսպիսի աչքառու տարբերութիւններ յա-
ռաջ բերել անոնց սերնդոց իմացական բարձրագոյն արտայայ-
տութեանց մէջ : Հասարակ դատաւորի մը կամ փրօֆէսորի մը
և կամ առևտրականի մը տան ընծայած կրթական պատեհութիւն-
ներն ոչ մէկ նշանակելի տարբերութիւն կրնան ունենալ գերագոյն
դատաւորի մը կամ մեծ գիտնականի մը և կամ հռչակաւոր գրա-
դէտի մը տան ընծայած պատեհութիւններէն : Ժառանգականու-
թեան մէջ փնտռելու ենք գաղտնիքը այն իրողութեան, որ առաջ-
նակարգ հանճարներ աւելի յաճախակի կ'երևին բաղմաթիւ տա-
ղանդներ արտադրող գերդաստաններու մէջ :

Չուտ իմացական ու բարոյական չափանիշներու համաձայն
կ'ընտրուին Անգլիոյ Արքայական Ընկերութեան անդամներ : Քա-
ղաքական ազդեցութիւն, հարստութիւն և կամ ընկերական դիրք
որեւէ կշիռ չունին այս մեծահամբաւ ընկերութեան անդամոց
ընտրական գործողութեանց մէջ : Մտքի ու նկարագրի բարձրա-
գոյն ազնուականութիւնը ներկայացնող Անգլիական այս ընտրա-
նիին ցանկը աչքէ անցնող որեւէ մարդ չի կրնար չհամոզուիլ թէ
ժառանգականութիւնն է վճռական ոյժը հանճարի կամ իմացական
որեւէ աչքառու կարողութեան արտադրութեան մէջ : Չենք կըր-
նար մանրամասնութեանց մէջ մտնել այս մասին : Բաւ կը համա-
րինք յիշել, իբրեւ նմոյշ, մէկ հատ* օրինակ՝ բաղմաթիւ օրի-
նականերու մէջէն : Անգլիական առաջնակարգ գիտնոց շարքին
մէջ՝ աւելի քան տասնեակ մը գիտուններ սերած են Էրասմոս
Տարվինէն, որոնց մէջ կը գտնուին Չարլս Տարվինի և Ֆրէնսիս
Կէլթընի նման աշխարհահռչակ անուններ (45, էջ 247) :

Այսքան երկար յամեցանք ժառանգականութեան տիրական
ուժին նկատմամբ արդի գիտութեան յայտնութեանց վրայ, որ-

պէսզի կարելի ամենապայծառ լոյսին տակ բերենք Հայութեան ժառանգած ամենամեծ ու անփոխարինելի դրամագլուխը: Այսօր մեր մէջ կը պահենք ամենաթանկագին գանձ մը, ցեղային ժառանգական ոյժ մը, Ֆիզիքական ու իմացական գերազանցութեանց աղբիւր մը, ամենամեծ դրամագլուխը՝ վերջապէս՝ որ որեւէ ազգ կրնայ ունենալ աշխարհիս վրայ: Մեր ազգի գլխուն եկած բազմադարեան փորձանքներն ու թշուառութիւններ չկըրցին կապտել մեզմէ ցեղային այս անգին ժառանգութիւնը մեր նախնեաց: Ասիկա՛ է — մեր արեա՛ն մէջ, մեր սերմնաբջիջին մէջ սերնդէ սերունդ փոխանցուած իմացական ու հոգեկան այս ցեղային ժառանգութիւններն — Ասիկա՛ է ամենամեծ դրամագլուխը Հայութեան, զոր ժառանգած ենք մեր նախնեաց արեան միջոցաւ՝ Տաւրոսեան լեռնագօտուոյն մեր Արմենական ու Արիական եղբայրակցութեան հետ միասին: Ասիկա՛ է այն դրամագլուխը, զոր անկորուստ պահելով և աճեցնելով իսկ մեր հարազատ եղբայրակցութեան հետ արենախառնմամբ՝ ստուգապէս փառաց ի փառս պիտի կրնանք բարձրացնել Հայ անունն ու Հայ կեանքը: Եւ ասիկա՛ է այն դրամագլուխը, զոր փճացնելով ընկերական յոռեծնունդ կենցաղավարութեամբ և կամ վատասերելով աղքատ ու յոյժ տարբեր ցեղային ժառանգականութիւն ունեցող ժողովրդոց հետ արենախառնմամբ՝ ստուգապէս կործանումէ կործանում պիտի խորասուզենք Հայ անունն ու Հայ կեանքը:

Մեր նախնեաց մեզ աւանդած ցեղային ժառանգականութեանց անկորուստ պահպանման ու յայտնագործման մէջ կը գտնուի ՄԻԱԿ ՈՒ ՄԻԱԿ հիմնական ոյժն Հայութեան փրկութեան ալ, ազատութեան ալ և մշակոյթի վերնագոյն գաւառաց մէջ բարձրացման ալ:

Այսպիսի օրինակներ անշուշտ բոլորովին չեն ժխտեր միջավայրի ազդեցութեանց դերը անհատի մը նկարագրի կազմութեան մէջ: Միջավայրի ծայրայեղօրէն աննպաստ ազդեցութիւնք, մանաւանդ կենաց կանխադոյն շրջաններուն, կրնան վճռական դեր կատարել ժառանգական ընտիր ընտիր ընդունակութեանց անյայտ մնալուն վրայ: Այսպէս, ծայրագոյն աստիճանաւ անբնականոն միջավայր մը կրնայ խափանել անհատի մը մէջ երաժշտական կարողութեան յայտնագործումը, թէև երաժշտական զօրաւոր միտումներ ստացած ըլլայ ան ժառանգականութենէ: Բայց իբրեւ կանոն կրնանք ըսել թէ ամեն մարդու զարգացումը կախում ունի միայն իր ժառանգականութենէն, եւ թէ բնականօրէն միջավայրի մը մէջ կ'ապրի ան:

Խնամքս վիճակագրութեանց միջոցաւ չափուած են՝ քաղաքական, տնտեսական կամ ընկերական աննպաստ պայմաններուն ազդեցութիւններն ու արդիւնքեր մարդու անհատական կենաց ու

նկարագրին վրայ: Եւ գտնուած է որ, ժառանգականութեան հետ համեմատաբար, շատ չնչին է այս կարգի բոլոր աննպաստ պայմաններուն — ապառողջ բնակարան, ցած ամսաթոշակ, ապառողջ շրջակայք, ապառողջ զբաղում, ծնողաց արբեցութիւն և անբարոյիկ կեանք, խճողեալ սենեակ, անբաւարար զգեստ եւ այլն — ազդեցութիւնը: Գտնուած է որ միջավայրի այս կարգի աննպաստ պարմաններուն և մարդկանց մտային յատկանիշներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող զուգընթացութիւնը սովորաբար երեք կամ չորս առ հարիւր է միայն: Քարլ Փիրսըն ցոյց տուած է թէ այնքան դոյզն է միջավայրի ազդեցութեանց և անհատի մը յայտնաբերած յատկանիշներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող զուգընթացութիւնը, որ եթէ այսպիսի զուգընթացութեանց հարիւր հատն իսկ միասին համախմբենք, տակաւին անոնք չեն մօտենար ժառանգականութեան և անհատական յատկանիշներուն միջեւ տիրող զուգընթացութեանը (47, էջ 40):

Փրօֆ. Կոտարտ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկեց 300 տկարամիտներու ընտանեկան պատմութիւններն, և այն եզրակացութեան հասաւ թէ ասոնց գրեթէ 80 առ հարիւրն ժառանգական էին: Մասնագէտներու ստուար մեծամասնութեան ձեռք բերած արդեանց համաձայն է Փրօֆ. Կոտարտի այս եզրակացութիւնը:

Տր. Ալլի՝ Բրիտանական Արքայական Յանձնախմբին առջեւ տկարամտութեան մասին իր տուած վկայութեան առթիւ յայտարարեց թէ գոնէ իր քննած մանկանց 75 առ հարիւրին տկարամտութեանց ժառանգական ըլլալուն զօրաւոր ապացոյցներ կային, և թէ քիչ էր ալքոհոլամոլներու, կամ յղացման ատեն զըրկանք կրող կանանց զաւակներուն մէջ և կամ ծնանելէ յետոյ աննրպաստ պայմաններու տակ ապրող մանկանց մէջ (45, էջ 242):

Բազմաթիւ ապացոյցներու մէջէն ընտրուած վերի մի քանի օրինակներն կը բաւեն մեզ՝ յայտարարելու համար Կէլթընի հետ «թէ բնութիւնը սոսկավիթխար համեմատութեամբ կը գերակըշռէ միջավայրի ազդեցութեանց վրայ, երբ ասոնք չեն անցնիր այն սահմաններն, որ սովորաբար կը տիրեն նոյն երկրին եւ ընկերութեան նոյն խաւերուն մէջ: Կը վախճամ թէ շատերուն համազանցեալ երեւին իմ ապացուցանքս այս մասին, և այդ իսկ պատճառաւ անտեսուի անիկա, զի հակառակ կը թուի ամեն փորձառութեան...: Բայց փորձառութիւնը սխալական է յաճախ՝ մեծ արդիւնքներ վերագրելով չնչին պարագայից»: Եւ Կէլթըն ջուրի հոսանքն ի վար քշուող փայտի կտորներու նմանցնելով մարդկային անհատներն, ու զանոնք հոս ու հոն արգիլող խոչընդոտներու նմանցնելով միջավայրի հանած դժուարութիւններն

անոնց յառաջխաղացքին առջեւ՝ ջրի հոսանքին մէջ ներքնագոյ
ոյժին կը նմանցնէ ժառանգականութիւնը, որ վերջ ի վերջոյ կը
յաղթէ ամեն խոչընդոտի և իրենց այս ներքին ժառանգական ու-
ժերուն սահմանած դարդացման աստիճաններուն կը հասցնէ իւ-
րաքանչիւր անհատ (45, էջ 25) :

Ը.

Պ Ա Տ Գ Ա Մ Ը

Երկու ահաւոր և անխուսափելի սպառնալիք պիտի կախ-
ուին Հայութեան ճակատագրին վերեւ, եթէ Հայկական անկա-
խութիւնը կամ ինքնավարութիւնը և կամ տունը հաստատուի
Հայաստանի հիւսիսային արևելեան մասանց մէջ՝ Սեւ Յովուն
վրայ ելքով մը : Այս երկու ահաւոր և անխուսափելի սպառնալ-
իաց առաջինը քաղաքական հանգամանք ունի ու երկրորդը՝ ցե-
ղային :

Ակնարկուած հողամասերուն վրայ Նոր Հայաստանի մը հաս-
տատումը՝ ներկայ կամ ապագայ քաղաքական անկախ գոյու-
թեան որեւէ բանաւոր երաշխիք չընծայեր Հայութեան, այլ ընդ-
հակառակն՝ ստոյգ և անխուսափելի կ'ընծայէ անոր ենթարկումը
կա'մ Ռուսիոյ և կա'մ Թուրքիոյ գերիշխանութեան : Բայց աւելի
ստոյգ, աւելի անդարմանելի և անհամեմատօրէն աւելի զարհու-
րելի է ցեղային սպառնալիքը, զոր վերոյիշեալ հողամասերուն
վրայ հաստատուած բնավայրը պիտի ցցուէ ապագայ Հայ ազգին
դէմ : Թուրք ու Թաթար ժողովրդոց հետ արենախառնումը ան-
խուսափելի պիտի դարձնէ ան, ինչ որ գործնականապէս անհե-
տացումը պիտի նշանակէ պատմական Հայ ազգն ստեղծող և
ապրեցնող ու սլանծալի կացուցանող ցեղային ուժերուն : Ասիկա
է պատգամը զոր մեզ կը հաղորդէ աւելի քան չորս հազար տարի-
ներու պատմութիւնը մեր նախնեաց :

Այնչափ ակներև է առաջին վտանգը, որ դայն **ՉՏԵՍՆԵԼԸ**
ամենէն աւելի զարմանք կը պատճառէ ինձ : Հայաստանի աշ-
խարհագրական դիրքը, սկիզբէն ի վեր, ճակատագրած է անոր
բնակիչներն նշաւակ ըլլալու կա'մ արևելքէն և կա'մ արևմուտ-
քէն եղած արշաւանաց : Հայաստան իրականապէս կը բաղկանայ
դէպ արևելք ու արևմուտք բացուած հինգ հատի չափ գլխաւոր
լեռնաշղթաներու միջև տարածուող հովտաց երկարածիդ շարքե-
րէ : Այս հովիտներն ազատ ԱՆՅՔ կուտան Հայաստանի արե-
ւելեան կամ արևմտեան սահմաններէն ներխուժող բանակաց կամ

Ժողովրդոց, ճիշդ ինչպէս դիւրին ու անարգել անցք պիտի տային ջրերու ներխուժ հոսանքներուն: Եւ արդէն չէ՞ք տեսներ ինչպէս Եփրատի զանազան ճիւղերն դէպ արեւմուտք կը հոսին այսպիսի հովտաց ուղղութեամբ:

Արդ, հնախօսութիւնն ու պատմութիւնը ցոյց կուտան մեզ թէ դարերու ընթացքին Հայաստան եկող, զայն նուաճող և անոր վրայ իշխող բոլոր ժողովուրդներն, առանց մէկ հատ բացառութեան, կա՛մ Կովկասի ու Պարսկաստանի կողմերէն և կա՛մ Միջերկրականէն եկան: Տաւրոսեան լեռնաշղթային հարաւակողմէն մէկ հատ ցեղ կամ ժողովուրդ չէ կրցած բնական այս անառիկ պարիսպներէն Հայաստան ներթափանցել և տիրող տարրը կազմել անոր բնակչութեանց: Սեմական ցեղը, որ նախապատմական դարերէ ի վեր գրաւած էր ամբողջ Արարիան և որ իր այս բնավայրէն տարածուեցաւ մինչեւ Միջագետք, Պաղեստին, Եգիպտոս և Սպանիա, բնաւ երբէք չկարողացաւ տարածուիլ նաեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթային հիւսիսակողմը՝ Հայաստան ու Փոքր Ասիա: Կովկասէն եկան կամ Պարսկաստանէն՝ Միտանեան և յետագայ միւս թագաւորութեանց իշխանական դասակարգը կազմող Արիականք — Շակեր, Սկիւթացիներ, Կիմմերացիներ ևն.: Վոսփորի վրայով՝ արեւմուտքէն եկան աւելի յետնագոյն հոսանքներն այս Արիականաց — Փոլիգիացիք, Արմէններ, Կողոսացիք, Յոյներ ևայլն: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն վճռած է, այսպէս, որ շարունակ նշաւակ ըլլայ ան՝ իր արեւելեան սահմաններուն կամ արեւմտեան սահմաններուն վրայ երեցող քաղաքական կամ ցեղային արշաւանաց:

Այսօր Ռուս մեծ պետութիւն մը կը կանգնի Հայաստանի արեւելեան սահմաններուն վրայ և թուրք պետութիւն մը՝ անոր արեւմտեան սահմաններուն վրայ: Հայ քաղաքական ղեկավարներուն յայտնի ձգտումն եղած է անկախ Հայաստան մը ստեղծել այս երկու մեծագոյն և հզօրագոյն պետութեանց ՃԻՇԴ ՄԷՋՏԵՂԸ: Զինադադարի օրերուն երբ Սեւ Ծովէն և Արարատէն մինչեւ Միջերկրականն տարածուող Մեծագոյն Հայաստանի մը բանաւոր կամ անբանաւոր տեսլապատկերովն յափշտակուած էինք աղգովին, թերեւ քաղաքական անպատեհութիւն մը չտեսնէինք աննշան համեմատութեանց զեղչուած Անատոլիոյ թուրք պետութեան մը առջեւ իբրեւ թումբ պետութիւն կենալիս: Բայց իսկապէս չեմ հասկնար թէ ինչպէս մեր Բարիզի երկու Պատուիրակութիւններն ալ, մինչեւ վերջերս, Սեւ Ծովուն վրայ ելքով՝ Անկախ Հայաստան մը կամ Հայկական Տուն մը ձեռք բերելու քաղաքականութիւնը կը հետապնդէին:

Արեւու պէս պայծառ է քաղաքական վիճակը, որուն պիտի են-

Թարկուի Ռուսաստանի և Թուրքիոյ պետութեանց մէջ տեղը զետեղուած Հայաստան մը: Եթէ՝ Աստուած մի՛ արասցէ՝ տկարանայ կամ քայքայուի Ռուսական մեծ պետութիւնը, ինչպէս կուրօրէն կը ցանկան Հայերէն իսկ շատեր, այդ պարագային՝ չկայ ոյժ մը որ զսպէ Համատարանական շարժումը: Եւ որոշ է անխուսափելի հետեւանքն այս շարժման: Համատարանականութիւնը կը ձգտի Պոլսէն մինչեւ Անդրկասպեան Թուրքիստանի խորերն երկարած գոլոց թաթարացեղ ժողովուրդներն միազօդել մէ՛կ ազգի և մէ՛կ պետութեան անքակտելի ամբողջութեանը մէջ: Ուժեղ թափով յառաջ տարուած համացեղային այս շարժման ճիշդ մէջտեղերն Հայաստան մը ստեղծել փորձելն՝ համազօր է քաղաքական և ցեղային ինքնասպանութեան:

Իսկ եթէ Ռուսիա վերագտնէ ինքզինքն շուտով և շարունակէ իր զսպիչ նախախնամական դերն Տուրանական աշխարհի վրայ, այդ պարագային՝ թէև մեծ չափով կրնայ ամօքուիլ կացութիւնը, և սակայն դարձեալ վտանգի ենթարկուած պիտի ըլլան շարունակ Հայոց քաղաքական անկախութիւնն ու ազգային ինքնութիւնը գոյութիւնը, դարձեալ Հայութեան ճակատագրին վերեւ կախուած պիտի մնայ Մոնկոլական արենախառնման դամոկլեան սուրը: Որովհետեւ վերականգնեալ Ռուսաստան մը, անտարակոյս, իր գերիշխանութիւնը տարածել պիտի ձգտի Անդրկովկասի բոլոր երկիրներուն վրայ և իր ճնշման տակ պիտի պահէ Անատոլուի մէջ հաստատուելիք Թուրք պետութիւնը: Ռուսիա չկրնար հանդուրժել Տուրանական շարժման մը՝ իր հարաւային ընդարձակ հողամասերուն վրայ, և այդ շարժումն զսպելու ազդեցիկ կերպն է՝ իր թաթը դնել Տուրանական աշխարհի սրտին վրայ:

Պատմութեան և ժամանակակից քաղաքական ուժերու ներկայ դասաւորման յայտնաբերած այս ակներեւ իրողութեանց առջեւ, չեմ գիտեր ի՞նչպէս Հայ քաղաքական ղեկավարներ ո՛չ միայն սարսափով չեն մերժեր Արարատէն Սեւ Ծով երկարող գօտւոյն վրայ Հայկական Տունը հաստատելու մտքով եղած առաջարկներն, այլ իրենք իսկ կը ջատագովեն Հայոց ապագային համար յայտնապէս ազիտաւոր այսպիսի քաղաքականութիւն մը:

Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան ծայրագաւառներուն վրայ հաստատուելիք Հայկական Տան վիճակուած երկու ահաւոր և անխուսափելի վտանգներն ալ կ'անհետանան, եթէ Հայաստանի հարաւային և հարաւային արեւմտեան գօտւոյն վրայ հաստատուի անիկա: Պարզենք թէ ինչպէս:

Վերը տեսանք թէ ի՞նչպէս Թաթարական և Թրքական հոժրնակչութեանց ՄէջՏեղեթն հաստատուած Հայկական Պետութիւն մը՝ մշտնջենապէս նշաւակ պիտի մնայ Համատարանակա-

նութեան քաղաքական ու ցեղային անդիմադրելի ճնշումներուն ,
 թէ ինչպէս Տուրանական բաղձամիլիոն ժողովրդոց հաղորդակ-
 ցութեան բնական կամուրջն ըլլալ ճակատագրուած այսպիսի Հա-
 յաստան՝ մը ապագայ չխոստանար մեզ բնաւ , և թէ ինչպէս Ռուս
 Պետութեան ալ բնական ձգտումներուն առջեւ դռնուելով՝ չպիտի
 կրնայ անկախութեան իր դարաւոր իտէալն հետապնդել :

Փոխադրելով Հայկական Տունը Անտի-Տաւրոսի երկայնքը , և
 Սեւ Ծովուն տեղ Միջերկրականն ընտրելով իբրեւ ծովային ելք՝
 յիշելով մատնանշուած երկու վտանգներն ալ կ'անհետանան : Արա-
 րատէն սկսելով եթէ դէպ արեւմուտք յառաջանանք ճիշդ Հայաս-
 տանի հարաւային սահմաններուն վրայ երկարաձգուող լեռնա-
 շղթաներուն ուղղութեամբ՝ կ'ունենանք քաղաքական ու ցեղային
 ներկայ հիմնական պայմաններուն թուլատրած կարելի ապահո-
 վագոյն Տունը Հայկական : Անիկա իր մէջ կը բովանդակէ՝ Վա-
 նայ , Մշոյ , Խարբերդի , Տիգրանակերտի , Մալաթիոյ , Մարաշի և
 Ատանայի հողամասերէն բաղկացեալ դօտի մը , որ Արարատէն
 կ'երկարաձգուի դէպի Միջերկրական :

Բաղդատենք Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան ծայրա-
 դաւառներուն վրայ հաստատուելիք Հայկական Տան ներկայացու-
 ցած պայմաններն՝ անոր հարաւային դաւառաց երկայնքը հան-
 տատուելիք այդպիսի Տան մը ներկայացուցած պայմաններուն
 հետ :

Առաջինը՝ ենթարկուած է Համատուրանական ահաւոր վը-
 տանգին . երկրորդը՝ դուրս կը դռնուի այս անդիմադրելի հոսան-
 քին առջեւէն և կը կրթնի Հայկական ու Քրտական լեռնաշղթանե-
 րուն , որոնք թէ՛ քաղաքական և թէ՛ ցեղային պաշտպանութեան
 ամենահզօր ամբարտակներն են հանդիսացած անյիշատակելի դա-
 րերէ ի վեր : Առաջինը՝ կը դռնուի Ռուսիոյ քաղաքական ընդար-
 ձակման բնական ճանապարհին վրայ , որով չխոստանար քաղա-
 քական անկախութիւն Հայոց . երկրորդը՝ կը տարածուի այս ըն-
 դարձակման ճանապարհին երկայնքը , որով արդեւ չհանդիսա-
 նալէ դատ՝ կը վայելէ նաև Քրիստոնեայ հզօր պետութեան մը
 թուրք պետութեան վրայ գործած զսպիչ ազդեցութեանց անփո-
 խարինելի բարիքը : Առաջինը կը հանդիպի թրքական անտեղի-
 տալի հակառակութեան , քանի որ խոչընդոտ մը պիտի հանդիսա-
 նայ Համատուրանականութեան գերագոյն շահեկանութեանց .
 երկրորդը՝ այնքան չդաշխի թուրք և թաթար ժողովրդոց այս խոր
 ձգտումներուն , և հետեւաբար չհանդիպիր անոնց այնքան բոլոր
 ու տեւական ընդդիմութեան :

Բայց ժխտական արժէք մը լոկ չունի վերը ցոյց տրուած աշ-
 խարհադրական սահմաններուն մէջ ստեղծուելիք նոր Հայաստա-

նը, այլ անհունապէս մեծ ու անփոխարինելի դրական արժէք մը նաեւ: Անիկա պիտի սլարտադրէ Հայոց, Քրդաց, Ասորւոց և Արմենական եղբայրակցութեան միւս անդամոց քաղաքական միացումը: Կերպ մը, ձեւ մը պիտի գտնուի վերջապէս, աշխարհադրական անխղելի միութիւն մը կազմող լեոնաշխարհին և Արի-Արմենական հարադատներն հանդիսացող Տաւրոսեան համացեղ այս ժողովրդոց քաղաքական ամենասերտ միացման: Քաղաքական կապերով ամրապնդուած այս եղբայրակցութիւնը վարչական ինչ մեքենականութեամբ ալ որ դոյանայ—Տաւրոսեան Մ. Նահանգներ և կամ Տաւրոսեան Դաշնակցութիւն — մօտիկ ապագային պիտի ստեղծէ հզօրագոյն պետութիւնը՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ քաղաքակրթական մեծագոյն ոյժը Մերձաւոր Արեւելքի: Առիկա է յուսալից պատգամն որ կուգայ այս լեոնաշխարհի անցեալ բովանդակ պատմութենէն ու լեոնական այս ժողովրդոց ցեղային հոգեբանութենէն:

Մինչեւ վերջերս մեր ղեկավար բոլոր շրջանակներ կը բաղձային Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան մասերն ազահովել Հայկական պետութեան համար, եթէ կարելի չըլլար ստեղծումը մինչեւ Միջերկրական տարածուող մեծագոյն Հայաստանի մը:

Այդ ատենի պաշտօնական շրջանակաց մէջ այս մասին տիրող կարծիքն կը ցոլացնէր Մ. Յ. Անանիկեան, «Սիսուան»ի մէկ հարցարանին իր տուած հետեւեալ պատասխանին մէջ. «Թէպէտ երկրագործութեան, վաճառականութեան և նարտաբարութեանից տեսակէտով Կիլիկիա ամենէն նպաստաւոր տեղն է ազգային զարգացման համար՝ բայց քանի որ Հայոց մեծամասնութիւնը կը գտնուի Կովկաս՝ Հայաստան պիտի ըլլայ Հայուն հայրենիքը ապագային մէջ ալ: Սակայն Հայաստան պէտք է ունենայ նաւահանգիստ մը Սեւ Ծովուն վրայ» (Սիսուան, Նոյ. 7, 1918):

Մինչ այսպիսի տրամադրութիւններով տողորուած ֆին մեր վարիչ շրջանակներ, համարձակեցայ «Սիսուան»ի մէջ խմբագրականաւ մը ցոյց տալ այն ահաւոր հեռապատկերը, որուն ենթարկուած պիտի մնար չարունակ մեր նոր ստեղծուելիք հայրենիքը: «Ուրիշ ամեն հողամաս կրնանք գոհել», գրեցի այդ խմբագրականին մէջ, «տեղի տալու համար արտաքին պայմաններու առջեւ, բայց Կիլիկիան՝ ԲՆԱԽ ԵՐԲԷՔ: Անիկա ապագայ Հայութեան առողջ ու զարգացուն դոյութեանը ամենէն էական ու հիմնական պայմանն է: ... Բարբարոս ցեղերու և ժողովրդոց դրացնութիւնը կամ անոնց տիրապետութիւնը մեր վրայ, ամենէն զարհուրելի ԱՆԷԾՔՆ է հանդիսացած Հայ պատմութեան...: Մենք չենք կրնար, ո՛չ՝ անձնատարան յանձնառութիւն մը պիտի ըլլար առիկա, մենք չենք կրնար ղեկավարել երկու Թաթարածին ազգաց դրացնութեան միջեւ, այսինքն՝ արեւելեան կողմէն Կովկասի և

հարաւային Ռուսիոյ Թաթարներուն և արեւմտեան կողմէն Թուրք Թաթարներուն : Անկախութեան սիրոյն՝ այդպիսի դժոխային դրացնութեան մը յանձնառու ըլլալէ աւելի՝ պիտի նախընտրէինք լաւ դրացնութեան մը մէջ բնակիլ, ու՝ եթէ հարկ է՝ ազնիւ ազգի մը գերիշխանութեան տակ . . . : Եթէ հայրենիքն է ազգի մը նկարագրին, պատմութեանը ու ճակատագրին երկու հիմնական պայմաններէն մէկը, ուրեմն, մենք Հայերս պիտի վրիպինք մեր պատմական փառալից առաքելութիւնը կատարելէ, պիտի զրկուինք մեր ցեղային թաղուն ընդունակութիւններն լիովին յայտնագործելու՝ վեհ առանձնաշորհումէն, եթէ Կիլիկիան չունենանք իրբեւանրածան մէկ մասը մեր հայրենիքին : Ու եթէ ազգի մը նկարագրին, պատմութեանը ու ճակատագրին երկու հիմնական պայմաններէն Հայրենիքն է ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ պայմանը, իսկ ազգը՝ ՇԱՐԺԱԿԱՆ պայման մըն է, ուրեմն, եթէ հարկ անհրաժեշտ ըլլայ՝ կարող ենք Կովկասի Հայութիւնը շարժել դէպի Կիլիկիա (ինչ որ անհրաժեշտ կրնայ չըլլալ բնաւ), բայց բնաւ երբէք չզիջել Կիլիկիան ուրիշ որեւէ հողամասի : Այս է մեր հայրենասիրական դաւանանքը» : (Սիսուան, Հոկ. 31, 1918) :

Միջանկեալ աւելի քան այս երեք տարիներու ընթացքին տեղի ունեցած անցքերն և իմ կատարած կենսաբանական ու ցեղաբանական ուսումնասիրութիւններս շատ աւելի խորունկացուցած են մէջս՝ մեր վաղուան հայրենեաց մասին վերն արտայայտուած դադափարներն :

Յեղային սպառնալիքը մանաւանդ կը սոսկացնէ զիս. «Բացի էջմիածնայ անմիջական շրջանակէն», կը գրէ Պ. Ա. Սաֆրաստեան, «Ազգ-Պահակ» օրաթերթի մէջ հրատարակուած իր մէկ թղթակցութեամբ, «Նոր Պայագիտի, Ալէքսանդրապոլի և Կարսի մի քանի ամփոփ շրջաններէն, չկայ Հայկական մի նահանգ, ուր Թաթարներ սփռուած չլինէին ընդարձակ տարածութիւնների վրայ : Թէև գլխաւորապէս կեդրոնացած Թիֆլիս-Պաքու երկաթուղագծի երկայնքը, առանձնապէս Գանձակի և Պաքուի շրջանների մէջ, Թաթարներ հոծ թիւերով տարածուած են նաեւ Ղարապաղի, Երևանի գաւառներուն մէջ և Երասխի ափերը : Անոնք Անդրկովկասի մէջ միայն կը ներկայացնեն մօտ երեք միլիոնի պատկառելի թիւը» :

Երբ այս իրողութիւնը նկատի առնենք պատմութեան ընծայած լուսոյն տակ՝ անխուսափելի կերպով կ'առաջնորդուինք դարհուրելի եզրակացութեան մը : Հնդկաստան խուժող Արիական ժողովուրդներ, իրենց ու բնիկ ստորադաս ժողովրդոց միջեւ արենախառնումը կապտային ամենախիստ դրութեամբ արգիլելով հանդերձ՝ քանի մը դարուց ընթացքին խառնածիններու ըստ-

ուարաթիւ դասակարգ մը յառաջ եկաւ և հուսկ ուրեմն Արիական ցեղը գործնականապէս բնաջնջուեցաւ Հնդկաստանէն: Ես որեւէ ոյժ չեմ տեսներ որ կարողանայ արգելել Հայ և Թաթար-Թուրք դրացի ժողովրդոց սերունդներուն արենախառնումը ոչ-հեռաւոր ապագայի մը մէջ, եթէ անոնք միասին բաղկացնեն ապագայ Հայաստանի քաղաքացիներն: Արենախառնման այսպիսի շարժումներ, քաղաքական նկատումներով թերեւ քաջալերութիւն իսկ ստանան երկրին կառավարութեանը կողմէն: Եւ Հայութեան ու Թաթարական աշխարհին միջեւ սկսուած այսպիսի շարժումներ, վերջ ի վերջոյ, Թաթարական արեան բաղձապատիկ յորդ հոսանքին տակ պիտի թաղեն Հայուն բոլոր ցեղային ինքնուրոյն յատկանիշներն:

Հայ դատին կրած ձախողութիւններն ունի՞ն արդեօք նախախրնամական բարի նպատակ մը իրենց ետին: Կրնա՞յ ըլլալ արդեօք որ յուսակտուր Փոքր Ասիոյ հիւսիսային արեւելեան խոշոր մէկ հողամասին վրայ Հայաստան մը ունենալէ՝ Հայութեան դեկավար շրջանակներ դէպ հարաւ ու հարաւային արեւմուտք դարձնեն իրենց ուշադրութիւնն ու ճիգ: Ձեմ գիտեր: Բայց երեւութապէս այս ձախող դարձուածքէն և Լորտ Քըրզընի արտայայտութիւններէն օգտուելով՝ Նոր Հայաստանի տեղին մասին ունեցած իմ խոնարհ բայց շատ խորունկ համոզումս ներկայացնել պարտք կը համարիմ անդամ մը եւս:

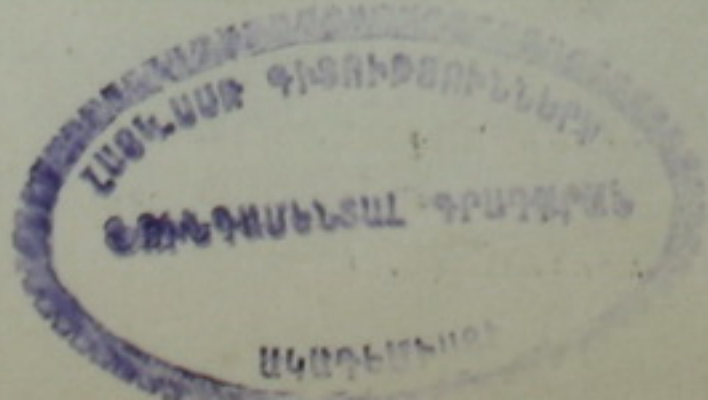
Հայեր, մեր ճակատագրին դէմ, նախապատմական ու պատմական բովանդակ ձգտումներուն դէմ ու մեր ապագայ բոլոր հիմնական յոյսերուն դէմ մեղանշած պիտի ըլլանք, եթէ որեւէ նկատումով Տաւրոսեան լեռնաշխարհէն ու Միջերկրականէն տարբեր կողմ դարձնենք մեր աչեր: Աշխարհի դիւանագիտութիւնը ի՞նչ կ'ուզէ թող նիւթէ, հիւսիսային արեւելեան մասանց մէջ ինչ հրապոյրներ կ'ուզեն թող ստեղծուին, Հայութիւնը երբէք երբէք չէ կարող ամփոփուիլ Փոքր Ասիոյ հիւսիսային արեւելեան նահանգներուն մէջ: Ատիկա կորստարեր նահանջ մը եղած պիտի ըլլար Հայութեան համար դէպ արեւելք, դէպ Մոնկոլ-Թաթարական աշխարհ, դէպ Ասիականութիւն: Հայրենիքը չկրնար տեղափոխուիլ: Հայութիւնը պէտք է փոխադրուի: Հայաստանի արեւելեան ծայրագուտներէն, Միջագետքի անապատներէն, Արարատեան նահանգի խճողեալ Հայ բաղձամարդութիւններէն, Անատոլիոյն ու Պոլսէն և արտասահմանէն՝ Հայկական ներգաղթի հզօր շարժում մը կազմակերպուելու է դէպի Արարատէն Տաւրոսի երկարութեամբ ձգուած գօտին՝ անմիջապէս որ կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան դրական երաշխիքներ ապահովուին: Հո՛ն ամփոփուելու, խտացուելու է Հայկական հոծ բնակչութիւնը՝ ե-

թէ նոյն իսկ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը այլապէս գծել ու-
ղէ Նոր Հայաստանի սահմաններն: Հայ մեծամասնութեան կող-
մէ բնակուած Կիլիկիա մը, վերջ ի վերջոյ անբաժանելի մասը պի-
տի կազմէ Հայաստանի, եթէ նոյն իսկ անտրամագիւր ըլլան պե-
տութիւններէ ոմանք ճանչնալու Հայութեան անկապտելի իրա-
ւունքը:

Հայե՛ր, Հայե՛ր, առժամեայ շահեկանութիւններէ չչլա-
նանք, հատուածային վաղանցիկ առաւելութիւններէ չխաբուինք,
ազահութեան մեղքէն չվարակուինք. ճակատագրական ընտրո-
ղութեան այս անդարձ վայրկենին մէ՛կ սխալը՝ կրնայ մշտնջե-
նապէս վտանգել Հայութեան ապագան: Ամեն դիջողութիւնը ը-
նենք՝ երբ հարկ անհրաժեշտ ըլլայ, բայց երբէք երբէք չլքենք
դէպ արեւմուտք ունեցած մեր աշխարհագրական ու քաղաքակրթ-
թական ուղղութիւնը: Եւ Հայութեան վճռական կամքին առջեւ
պիտի խորտակուի Հայ ազգին պատմական շարժումը կասեցնել
կամ յետս ուղղել փորձող ամեն անիրաւ ընդդիմութիւն:

Չէ՞ք լսեր, Հայե՛ր, ձայներն մեր Արմենական բնիկ նախա-
հարց և Արիական եկամուտ նախահարց, որ կը բարձրանան դա-
րերու կուրծքէն և զմեզ աշխարհի չորս ծայրերէն Տաւրոսեան լեռ-
նաշխարհն կը հրաւիրեն, այսինքն՝ դէպի սիրտը մեր Հայրենի-
քին, այսինքն՝ դէպի ծոցը Հայ ցեղին Մայր-Ծննդավայրին եւ
բաղմագարեան անքոյթ ապաստանարանին, այսինքն՝ դէպ ա-
մենէն նպաստաւոր միջավայրն Հայ ցեղի հոգեկան զմայլելի ըն-
դունակութեանց բողբոջաւորման: Չէ՞ք լսեր, մանաւանդ, ձայ-
նը Արի-Արմենական հարադատ եղբայրակցութեան, որ կը բարձ-
րանայ Տաւրոսեան ամբողջ աշխարհն զրաւող մեր հարադատ ցե-
ղակիցներու հողւոյ անդիտակցական խորքերէն և կը հրաւիրէ
զմեզ ողջագուրուիլ մեր արիւնէն արիւն ու ոսկորէն ոսկոր եղող
խրաքանչիւր եղբայրակից տոհմի հետ, և ձեռք ձեռքի ու սիրտ
սրտի տուած՝ անդամ մը եւս Տաւրոսի բարձանց վրայ կանգնել
մեր հասարակաց հայրենիքն ազատ ու անկախ:

Չէ՞ք տեսներ, Հայե՛ր. չէ՞ք տեսներ փառաշուք այն տե-
սիլքն յափշտակիչ, յուսոյ և փառաց այն ծիածանը գեղածածան,
որ կամար կապած կը փայլի Արարատէն Ամանոս տարածուող հո-
րիզոնին վերեւ՝ արեւակից ու սրտակից եղբայրակցութեան մը
իրրեւ հովանի: Լսենք ցեղին այս ձայնը սխրալի, յառինք այս
տեսիլքին պերճափառ, և յառա՛ջ ընթանանք մեր պատմութեան
գծած ուղիէն՝ աննահանջ ու անչեղ:

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ

1. ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ
(Մասն առաջին) \$1.50
2. ԲՆԻԿ ՆԱԽՆԻՔ ՀԱՅՈՅ 0.50
3. ԵԿԱՄՈՒՏ ՆԱԽՆԻՔ ՀԱՅՈՅ 0.50
4. ՏԱՐՈՍԵԱՆ ԵՂՔԱՅՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 0.50
5. ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼՔԸ
(Ցեղային հոգեբանության լոյսին տակ) 0.50
6. ՃԻՒՂԱՐՁԱԿՄՈՒՆՔ ՆԱԽՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ 0.50

Ապսպրանքներ կընդունինք ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՍ
լոյս տեսած եւ շուտով լոյս տեսնելիք վերոյիշեալ
չորս հրատարակութեանց համար:

ՓՈՒԹԱ՝ ՄԷՅ ՄԷԿ ՕՐԻՆԱԿ ԱՊԱՀՈՎԵԼ ԱՆՈՆՅՄԷ:

Նամակ կամ չէ՛ք դրկուելու եմ հետեւեալ հասցէին՝

M. MINASIAN

934 Safford Avenue

Fresno, Calif

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0339335